

Բաբկեն Հ. Հարությունյան
ՀՀ ԳԱԱ քղթակից-անդամ

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԷԹՆԻԿ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱ- ԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Մաս երկրորդ: Քաղաքական պատմության հիմնախնդիրները էթնիկ պատկանելության համատեքստում*

Մուտք

Ուսումնասիրության առաջին մասում մենք փորձեցինք ցույց տալ, որ «Աղվանք» հասկացությունը էթնիկական բովանդակություն չունի և ընդամենը նշանակում է «արգավանդ դաշտի երկիր»: Ընդ որում՝ այն ծագում է առավել նախնական «Ալոբանք»-ից, որը հունա-հռոմեական աշխարհում վերածվել է Ալբանիայի:

Անդրադարձ եղավ Աղվանքի բնակիչներ *գարգարներին* ու *մազքուրներին*, ինչպես նաև այն իրողությանը, որ իրենց՝ այսպես կոչված աղվանների կողմից, այս թագավորությունը տարբեր ժամանակներում կոչվել է Մազքուրների և Գարգարների պետություն, իսկ հայերը Մազքթաց թագավորությունը նույնացրել են Աղվանքի հետ:

Իսկ այժմ անդրադառնանք այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության ևս մի քանի հարցերի:

1. Որտե՞ղ է գտնվել Պատմահոր հիշատակած Գարգարացվոց իշխանությունը

Հայտնի է, որ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը Արաքս գետի մոտ տեղադրում է **Կոլթենեն** մարզը, որն, իհարկե, անվան առումով կարծես թե նույնանուն է Արցախ աշխարհի **Կողթ** կամ էլ Վասպուրականի **Գողթն** գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությունը նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան **Կոլթենեն** տեղորոշվում է **Ուտիք-Օտենեի** հարևանությամբ՝ Երասխից հարավ ընկած շրջանում: **Կոլթենեն** ձեռագրերում հայտնի է նաև

* Ընդունվել է տպագրության 20.06.2011:

Κοιθουρή ընթերցմամբ, որն, անշուշտ, խոսում է նահանգանվան աղավաղված լի-
նելու մասին: Անտարակույս, մեզ համար դժվար է պատշաճ բացատրություն
գտնել, սակայն աշխարհագրական քննությունը պարզում է, որ աղավաղված
անունը ծագում է Κασπιουրή- Կասպք անվանումից և աշխարհագրական տեսակե-
տից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Ըստ պտղոմեոսյան նկարագրության՝ վերոհիշյալ **Կուրենե-Կասպինեից**
ներքև գտնվել է Σοδοουκηνή-ն, որը նույնանուն է **Արցախին**: Այս նոր անվանումը,
որ հայտնվում է Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմա-
հոր երկում **Ծավդեք** կամ **Ծավդեից իշխանություն** անունով: Կրկին մեջբերենք
Խորենացու հաղորդումից. «**Եւ ի սորա (իմա՛ Առանի-Հ.Բ.) գաւակաց ասեն սերեալ
զազգն Ուտէացոց և Գարդմանացոց և Ծաղէացոց, և Գարգարացոց իշխա-
նութիւնս**»¹: Ուշագրավ է, որ Խորենացու հիշատակած չորս իշխանություններից
և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրաբոնի երկում
հանդիպող երկրամասերի հետ, և միայն երկուսն են այդ առումով համապատաս-
խանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ **Ուտեացվոց** և **Ծավդեացվոց
իշխանություններին**: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղե-
կությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս **Սակասենե-Շակաշենը**
նույնացնելու **Գարդմանացվոց իշխանության** հետ, որին դեռ կանդրադառնանք,
սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ
չի մնում այսպես կոչված **Գարգարացվոց իշխանության** համար, քանի որ Կուրի
աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են **Օտենե-Ուտիքը** և **Սակասենե-Գարդմա-
նացիքը**, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ **Սողուկենե-Ծավդեացիքը**:
Այս հետաքրքիր պատմաաշխարհագրական իրողությունը մեզ իրավունք է տա-
լիս հայտարարելու, որ **Պատմահոր երկի նշված հատվածը մեզ անաղարտ չի հա-
սել**:

Բնականաբար և տեղին՝ հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Մովսես Խորենացու
«Պատմութեան» մեջ հայտնվել **Գարգարացվոց իշխանության** անունը, երբ տա-
րածքային առումով Կուրի և Երասխի միջագետքում ազատ տարածքներ չեն
մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է գարգարացիների բնակչություն և իշխա-
նություն, որ այնքան փողհարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագի-
տական շրջանների կողմից: Համենայն դեպս, սա պատկանում է **Հայոց Արևելից
կողմերը** «աղվանական երկիր» հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր
«փաստարկների» թվին:

Պատմահոր հռչակավոր երկասիրությունը, որ հայ ժողովրդի ամբողջական
պատմության ստեղծման մեզ հասած առաջին փորձն էր, հետագա դարերում
դարձավ դասական գործ, և հայ հեղինակները Հայոց համընդհանուր պատմու-
թյունը շարադրելիս հաճախ դիմում էին նրա հաղորդումներին ու հիշատակած
փաստերին: Սակայն Խորենացու գործը, ինչպես ցույց են տվել բանասիրական
ուսումնասիրությունները, մեզ է հասել զգալի խմբագրումներով և փոփոխությու-
ններով, որոնք և կասկածի տակ են դրել Խորենացու՝ V դարի հեղինակ լինելը:
Բնական է, որ զարգացած միջնադարի հայ պատմիչները օգտվում էին «Պատմու-
թիւն Հայոց»-ի անհամեմատ ավելի անաղարտ ձեռագրերից, ուստի այն բոլոր
տարբերությունները, որ նկատվում են Խորենացու և նրան հետևող հեղինակների
երկերում հանդիպող միևնույն իրադարձությունների նկարագրություններում, մեծ

1 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

Քաղաքներում և-4 տարածվող առիւտ ամբիոտեւան ՊՐԱՐԱՄԱՍԱՏԱՐ ՏՐՈՒՄԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՄԱՆՈՒ

Քերտիկ՝ Բ. Զարուբանյան

Ձևերևույթով՝ 4. Սիմֆուրյան

կարևորություն են ներկայացնում անտիկ շրջանի և վաղ միջնադարի մի շարք իրողությունների բացահայտման և լուսաբանման համար:

Խորենացուց բերված հիշյալ հատվածի քննության համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում Ասողիկի, Մովսես Կաղանկատվացու և Վարդան Արևելցու երկասիրությունները, որոնց մի զգալի մասը շարադրված է Պատմահոր «Պատմութիւն Հայոց»-ի հիման վրա: Այսպես, Ասողիկը, անդրադառնալով Մեծ Հայքի արևելյան կողմնակալությանը, գրել է. «**Եվ արևելեան կողմնակալս բիրաւորս՝ գերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսականն և որ ի տանն Կարմեայ: Եւ յարևելեան ի հիւսիսոյ կողմանէն կարգէ կողմնակալ զԱռան առ Կուր գետով, որ հատանէ զղաշտն մեծ: Զի ի Սիսակայ ցեղէն էր գունդն, որ ժառանգեաց զղաշտն Աղուանից և լեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հունարակերտ. և աշխարհն անուն նահապետին նոցա անուանեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուց: Եւ ի սորա ծննդաց այս Առան անուանի և քաջ՝ կարգեցաւ բիրաւոր կողմնակալ ի Վաղարշակայ: Ի սորա ծննդոց սերեցան ազգք Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծավդեացոց և Գարգարացոց»²:**

Մեծ Հայքի արևելյան կուսակալության խնդիրը հետաքրքրել է Մովսես Կաղանկատվացուն (Մովսես Դասխուրանցուն) իր քաղաքական հարցադրումների տեսակետից, ուստի Պատմահոր նշված հաղորդումը, իսկ նա այլ աղբյուր չունի, ստացել է ներքոբերյալ տեսքը. «**Ապա կարգեաց նեցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց զխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Զաբեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զղաշտս և զլերինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութան բարուց: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտեացոց, Գարդմանացոց և Ծաւդիացոց և Գարգարացոց իշխանութեանց»³:**

Հիշյալ հարցին անդրադարձել է նաև Վարդան Արևելցին. «...և Աղուանիս ի թռռանցն Հայկայ զԱռան ոմն կողմնապետ արևելից հիւսիսոյ կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծոդիացոց»⁴: Տոհմերի ցուցակում, ինչպես տեսնում ենք, բացակայում է Գարգարացվոց իշխանությունը, սակայն Վարդանի երկի վեներտիկյան հրատարակությունը և մի շարք ձեռագրեր նշված հատվածում հետևյալ պատկերն ունեն. «...ազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Գարգարացոց և Ծոդացոց»⁵:

Այն հանգամանքը, որ Վարդան Արևելցու երկում, որոշ ձեռագրերի համաձայն, Գարգարացվոց իշխանությունը բացակայում է, իսկ ըստ մյուսների՝ հիշատակվում է ո՛չ Պատմահոր տված հերթականությամբ, ուսումնասիրողի առաջ բարձրացնում է խնդիրներ, որոնք ոչ միայն մեծ կարևորություն ունեն Մեծ Հայքի վարչական բաժանման պատմության, այլև Աղվանից կոչված թագավորության

2 «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» (այսուհետև՝ Ասողիկ), հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 34-35:
3 Մովսես Կաղանկատվացի, I, գլ. Դ:
4 «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 45:
5 «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 30: Տե՛ս նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. թիվ 1487, 1770 և 3074:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ, ԱՅՄՊԵՏ ԿՈՇՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԶԱՐՏԵՑ

Գեղիման՝ Բ. Գառուրյունյան

Քարտեզագիր՝ Վ. Մխիթարյան

քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար: Նախ, **Ծավդեքից առաջ Գարգարացվոց իշխանության** հայտնվելը կասկածի տակ է առնում սկզբնական բնագրին նրա վերաբերելը: Բանասիրական հպանցիկ քննությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Վարդան Արևելցու երկն իր հիշյալ փաստի մատուցմամբ պարտական է Պատմահորը, ուստի ոչ մի հիմնավոր շարժառիթ չկար, որպեսզի Վարդան Արևելցին փոխեր նշված չորս իշխանությունների թվարկման հաջորդականությունը: Հետևաբար, միակ տրամաբանական եզրակացությունն այն է, որ խախտումն արդյունք է ընդմիջարկման, ինչը կատարվել է բավականին վաղ ժամանակներում: Հավանաբար գրիչներից մեկը լուսանցքում նշել է, որ Պատմահոր երկի համեմատությամբ պակասում է **Գարգարացվոց իշխանությունը**, իսկ հաջորդ գրիչը, որն, ըստ երևույթին, մեծ պատրաստություն չի ունեցել, այն կամայականորեն մոծել է բնագիր: Ելնելով այս եզրահանգումից, կարծում ենք, որ նախապատվությունը պետք է տալ Վարդան Արևելցու երկի այն ձեռագրերին, որտեղ **Գարգարացվոց իշխանությունը** պարզապես բացակայում է: Սակայն այս մտեցումն էլ իր հերթին ծնում է նոր հարցադրում, թե ինչու՞ հեղինակը հարկ չի համարել հիշատակելու **Գարգարացվոց իշխանությունը**: Արդյո՞ք դա պայմանավորված չի եղել մի իրողությամբ, ըստ որի՝ վերջինս մեզ անհայտ պատճառով առանձնանում էր մնացյալ երեքից: Արդյո՞ք Վարդան Արևելցին, իր տրամադրության տակ ունենալով Պատմահոր երկասիրության առավել անաղարտ ձեռագրեր, չի հանգել այն մտքին, որ **Գարգարացվոց իշխանությունը** չի սերվում Առանից, չի կապվում Հայաստանի հետ, հետևաբար հարկ չի համարել այն հիշատակել: Այս բոլորովին նոր հայեցակետը, որ առաջին հայացքից հիմքեր չունի, ավելի է ամրապնդվում, երբ փորձում ենք համադրել վերը տրված մեջբերումները:

Պատմահոր «Պատմութեան» նշված հատվածի սկզբնական ընկալումն այնպիսին է, որ կարծես **Ուտեացիները ցեղ են**, իսկ **Գարդմանացիները, Ծավդեացիները, Գարգարացիները՝ իշխանություններ**, այլ խոսքով, «ազգն **Ուտեացուց**» արտահայտությունը կարծես թե խոսում է, ի տարբերություն մյուսների, Ուտեացիների էթնիկական առանձնահատկության մասին: Սակայն այսօրինակ տեսակետը, որ տարիներ առաջ մեզ նույնիսկ առավել քան հավանական էր թվում, հիմնագուրկ է, որովհետև V դարում հիշատակված զարգարները, որոնք, ի դեպ, բնակվում էին Կուրի ձախափնյակում և Մեսրոպ Մաշտոցի շնորհիվ գիր ստացան, առավել հիմքեր ունեին այդպիսի ցեղային առանձնահատկության կրող հանդիսանալու համար, քան **Ուտեացիները**, սակայն Պատմահայրը նրանց ներկայացնում է «**իշխանութիւն**» արտահայտությամբ: Ատողիկի՝ Պատմահոր երկի գրեթե նույնական ազատ շարադրանքը մեզ է մատուցում մի հետաքրքիր անակնկալ: Պարզվում է, որ ոչ միայն **Ուտեացիները**, այլև մյուսները «**ազգ**»-եր (ազգք) են, իսկ «**իշխանութիւն**» բառը հեղինակն ընդհանրապես չի հիշատակում: Այս հանգամանքն իր հաստատումն է գտնում Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ: Համեմատենք Պատմահոր և նրանից օգտված հեղինակների երկերի համապատասխան հատվածները.

Մովսես Խորենացի
 «Ի տորա զաւակաց ասեմ սերեալ զազգն Ուտեացուց և Գարդմանացուց և Ծավդեացուց և Գարգարացուց իշխանութիւնսն»:

Մովսես Կաղանկատվացի
 «Եւ ի տորա զաւակէ, ասեմ, սերեալ զազգս Ուտեացուց, Գարդմանացուց, Ծավդեացուց և Գարգարացուց իշխանութեանց»:

Թռուցիկ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Մովսես Կաղանկատվացին պարզապես արտագրել է Պատմահոր երկից: Կան որոշ չնչին տարբերություններ: Այսպես, Խորենացու «**Ի սորա զաւակաց**»-ի դիմաց **Հայոց Արևելից կողմերի** պատմիչն ունի «**Եւ ի սորա զաւակէ**» արտահայտությունը, Պատմահոր երկի S և Խ խմբի ձեռագրերը պահպանել են «**ի սորա զաւակէ**» տարրն օգտվել է հիշյալ խմբերի մի որևէ ձեռագրից⁶, հետևաբար այս հատվածում տարբերություն չկա: Հեղինակի ինքնուրույնության դրսևորումը «**և**» շաղկապն է, որը, սակայն, իմաստային որևէ նրբերանգ չի հաղորդում հիշյալ տեղեկությանը: Հետևաբար, Խորենացու «**զազզն**»-ի դիմաց «**զազզս**»-ի, «**իշխանութիւնսն**»-ի դիմաց «**իշխանութեանց**»-ի առկայությունը, ինչպես նաև «**Գարդմանացոց**»-ից առաջ «**և**» շաղկապի բացակայությունը խորհելու տեղիք են տալիս, թե անմիջապես Պատմահորը հետևող հեղինակը ինչու⁷ է հեռանում իր աղբյուրից: Մեր կարծիքով, որքան էլ որ տարօրինակ հնչի, այս տարբերությունները պատահական չեն և պայմանավորված են սկզբնաղբյուրին հարազատ մնալու միտումով, որը, սակայն, հետագայում ենթարկվել է փոփոխությունների: Նախ և առաջ, դատելով Ասողիկի և Կաղանկատվացու տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ Պատմահոր մոտ սկզբնապես եղել է ոչ թե «**զազզն**», այլ «**զազզս**», այլապես երկու հեղինակներն էլ «**ազզ**»-ը չէին օգտագործի հոգնակի թվով: Կաղանկատվացու երկի «**և Գարգարացոց իշխանութեանց**» արտահայտության մեջ «**իշխանութիւն**» բառի հոգնակի թվով սեռական հոլովածը անուղղակիորեն վկայում է այն մասին, որ բնագրում ինչ-որ բան պակասում է: Մեր բանասիրական պրպտումները մեզ բերել են այն եզրակացության, որ Խորենացու նախնական անաղարտ բնագրում եղել է «**ի կողմանէլ Գարգարացոց իշխանութեանն**» արտահայտությունը, որի «**կողմանէ**» բառը դեռևս շատ վաղ ժամանակներում ինչ-ինչ պատճառներով արտագրության ժամանակ դուրս է մնացել շարադրանքից: Դրանից հետո որոշակիորեն քերականական տեսակետից կաղացող «**Ի սորա զաւակաց սանն սերեալ զազզն Ուրեացոց և Գարդմանացոց և Ծաղեացոց և Գարգարացոց իշխանութեանն**» արտահայտությունը պետք է ենթարկվեր սրբագրման, որովհետև ստացվում է, որ առաջին երեքը մտել են վերջինի մեջ: Հետագա արտագրողները, որ գիտակցել են սրանց անհամարժեքությունը, «**Գարգարացոց**»-ից առաջ դրված «**ի**» նախդիրը դարձրել են «**և**» ու քանի որ այդ դեպքում «**իշխանութեանն**» բառը չէր շաղկապվում շարադրանքին, որովհետև «**զազզս**»-ը դրված է հոգնակի թվով, այն դարձրել են «**իշխանութեանց**»: Ահա այս վիճակում է եղել Պատմահոր երկի հիշյալ հատվածը, երբ նրանից օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացին: Սակայն նշված տողերում կա մի **աննշան** տարբերություն ևս. «**Գարդմանացոց**» բառից առաջ բացակայում է «**և**» շաղկապը: Իհարկե, դրա բացակայությունը կարելի է բացատրել Կաղանկատվացու անփութությամբ կամ էլ արտագրողների թույլ տված սխալով, սակայն, մեր կարծիքով, այն ևս բացակայել է Պատմահոր նախասկզբնական բնագրում: Երբ **Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Ծավդեացվոց** «ազգերը» հակադրվում էին Գարգարացվոց իշխանությանը, ապա բնական է, որ «**և**» շաղկապը դրվեր միայն «**Գարդմանացոց**»-ի և «**Ծաղեացոց**»-ի միջև, սակայն «**կողմանէ**» բառի կորստից հետո, երբ «**ի**» նախդիրը ևս «**և**»-ի վերածվեց, միանգամայն աններդաշնակ էր «**և**» շաղկապի բացակայությունը «**Գարդմանացոց**»-ից առաջ, որը և պատ-

6 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը. «14 Տիւ զաւակէ [թգրս զաւակէն]»:

ճառ է դարձել, որ Պատմահոր երկի արտագրողներն այդտեղ մուծեն «և» շաղկապը: Սակայն Մովսես Կաղանկատվացին օգտվել է մի ձեռագրից, որտեղ այդ փոփոխությունը դեռևս չէր կատարվել, և այդ պատճառով էլ չի արձանագրվել «և» շաղկապի գոյությունը:

Գատելով բոլոր տվյալներից՝ ավելի ուշ «ս»-ի և «ն»-ի շփոթի պատճառով Խորենացու մոտ «**զագզս**»-ը վերածվում է «**զագզն**»-ի, որը հիշյալ հատվածը քերականական տեսակետից դարձնում է անհարթ. «**Ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զագզն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծաղեացոց և Գարգարացոց իշխանութեան**»: Արդեն այս կապակցության մեջ «զագզն»-ը, որը նշանակում էր իշխանական ընտանիք և ոչ թե ցեղ, փաստորեն վերաբերում էր «Ուտեացոց»-ին, քանի որ դրված էր եզակի թվով, ուստի ստացվում էր, որ վերջին երեքը իշխանություններ են: Սակայն այս դեպքում էլ «**իշխանութեան**» բառը քերականորեն չէր կապակցվում մնացած շարադրանքին: Արտագրողները նկատել են այդ իրողությունը և «**իշխանութեան**»-ը դարձրել են «**իշխանութիւնան**», այն դեռևս կայացված հոլովով, սակայն չեն գիտակցել, որ այդ դեպքում և՛ **Գարդմանացվոցը**, և՛ **Ծաղեացվոցը**, և՛ **Գարգարացվոցը** պետք է ստանային «զ» նախդիր: Որ «իշխանութիւն» բառը ենթարկվել է այսպիսի փոփոխությունների, պարզ կերպով վկայում են «**իշխանութիւնը**» և «**իշխանութիւն**» տարբերակները: Ավելին, «իշխանութիւն» տարբերակումը հավաստում է, որ սկզբնապես այդ բառը դրված է եղել եզակի թվի սեռական հոլովով, այսինքն՝ իրոք վերաբերել է միայն **Գարգարացիներին**:

Ընթերցողը բնականաբար հարց կտա, թե ի՞նչ հիմունքով ենք մենք փորձում բնագրի մեջ մուծել «**կողմանէ**» բառը: Կարծում ենք, դրա բանալին տալիս է Ազաթանգեղոսի երկը, որն՝ անդրադառնալով Մեծ Հայքի բղեշխություններին, հաղորդում է. «**Եւ ի զինուորական կողմանէն՝ զչորեսին գահերեցան իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, և զերկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, և զչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն...**»⁷: Ինչպես տեսնում ենք, զինվորական կուսակալությունները հիշվում են որևէ պետության կամ երկրամասի դիմաց ստեղծված լինելու սկզբունքով: Վերջինը, որի անունը հեղինակը բաց է թողել, ակնհայտ Գուգարաց բղեշխությունն է, որը Մեծ Հայքի սահմանները պետք է պաշտպաներ Այսրկովկաս ներխուժած մասքութներից: Չպետք է տարակուսել, որ **Ուտեացվոց**, **Գարդմանացվոց** և **Ծաղեացվոց իշխանությունների** ստեղծումը նույնպես պատահական քաղաքականություն չէր և կապվում է Գարգարացիների՝ Այսրկովկաս ներխուժելու և հաստատվելու հետ: Ստեղծվելով որպես ռազմական հակակշիռ Գարգարացիների նոր ձևավորված իշխանությանը, դրանք, վերը նշված սկզբունքով, պետք է հիշվեին որպես «**ի կողմանէ Գարգարացոց իշխանութեան**» կուսակալություններ: Թերևս նրանք այդպես չկոչվեին, սակայն Այսրկովկաս ներխուժած Գարգարացիների ռազմական մեծ վտանգը Մեծ Հայքի թագավորության համար այնքան առաջնային էր, որ ծնել է նման մոտեցումը:

7 Ազաթանգեղոս, § 873:

2. Արդյո՞ք կապ կա **Ուտիք** տեղանվան և «**ուդին**» ու «**ուտի**» ցեղանունների միջև

Ստրաբոնի տեղեկությունների համաձայն՝ մ.թ.ա. I դարի սկզբներին **գարգա-րացիները** բնակվում էին Կովկասյան լեռների հյուսիսային նախալեռներում, որոնք կոչվում էին **Կերավնյան**⁸: Պլինիոս Ավագի վկայությամբ՝ այդ նույն ժամանակներում Կասպից ծովի ողջ ափագիծը՝ արվաններից հյուսիս մինչև Հյուսիսային օվկիանոսի հետ կապող նեղուցը, զբաղեցնում էին **ուդիները** (Udini)⁹, իսկ սրանցից էլ վեր գտնվում էին **Ուտիդորսները** (Utidorsi)¹⁰: Շատ հնարավոր է, որ ճիշտ են այն ուսումնասիրողները, որոնք վերջին ցեղանունը միանգամայն պատճառաբանված բաժանում են երկու բաղկացուցիչ մասի՝ «**ուտի**» և «**աորս**», **ուտիդորսների** մեջ տեսնելով սարմատական աորսների կողմից սարմատականացված **ուդիներին**¹¹: Ինչ վերաբերում է Պլինիոսի հիշատակած **ուդիներին**, ապա նրանք, ամենայն հավանականությամբ, նույնանուն են Ստրաբոնի հիշատակած **հյուսիսային ուիտիներին** (Οὐτιλοι)¹² և Պտղոմեոսի **ուդերին** (Ὀδαί)¹³: Եվ եթե **հյուսիսային վիտիները** կամ **ուիտիները** իրոք կարող են և նույնանուն են **ուդիների** հետ, ապա նրա երկու հանդիպող **հարավային ուիտիները** կամ **վիտիները**, որոնց որոշ ուսումնասիրողներ թյուրիմացաբար, իսկ մյուսները, ընդհակառակը, գիտակցաբար և նպատակադիր փորձում են նրանց անպայմանորեն կապել, ինչպես նշեցինք, **Ուտիքի և Ուտեացվոց տոհմի հետ** (այն ընկալելով որպես ցեղ- Բ. Հ.), որը գտնվում էր Մեծ Հայքում: Ղ. Ինճիճյանը, որը չի պատկանում պատմաբանների այսպես կոչված «քննական վերլուծության» դպրոցին, չի էլ մտածել **ուիտիներին ուտեացիների** ու Մեծ Հայքի **Ուտիք** աշխարհի հետ նույնացնելու մասին¹⁴: Սակայն արդեն մեծավաստակ Ն. Արոնցը գտնում էր, որ Ստրաբոնի **ուիտիները** ազգակցական կապի մեջ են իբր հայկական **ուտեացիների** հետ: Նրա կարծիքով՝ ուիտիները սկզբնապես ապրել են Երասխից հարավ և, այնուհետև, անշուշտ, տեղափոխվելու հետևանքով՝ Երասխից հյուսիս, Կուրի երկայնքով, ըստ որում **Օտենեի և Ատրպատականի** սահմանը հանդիսացել է **Երասխ-Արաքս** գետը: Բնական է, որ այս մոտեցման դեպքում ուիտիները հայտարարվում են ուտեացիների նախնիներ և Մեծ Հայքի եկամուտ բնակիչներ¹⁵: Հ. Մանանդյանը և Ս. Երենյանը **Ուտիք** աշխարհի ուղղակի հիշատակություն են համարում հույն աշխարհագետի երկի **Ուիտիա** երկիրը. «**Պատմում են մաև, թե էնիանների (այնիանների) մի մասը հաստատվել է Ուիտիայում և մյուսները՝ հայերից վերև՝ Արոս և Նիբարոս լեռներից այն կողմ**»¹⁶: Սակայն նույն հեղինակի մեկ այլ հաղորդումից հայտնի է, որ պարթասիների արկադական ցեղի մի մասը հաստատվել էր անարիակների երկրում, որոնց Ստրաբոնի օրերում **պարսիներ** էին կոչում, իսկ **այնիանների (էնիանների)** թեսալական ցեղը ուիտիների երկրում կառուցել էր

8 Strabo, XI, 5, 1:

9 Strabo Plin., Nat. Hist., VI, 38:

10 Անդ, VI, 39:

11 Strabo K. B. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 174-175:

12 Strabo, XI, 7, 1; XI, 8, 8; XI, 14, 14:

13 Strabo Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13:

14 Strabo Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վեներտիկ, 1822, էջ 334-337:

15 Strabo H. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 420:

16 Я.А. Манандян, О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья, Е., 1944, էջ 13: С. Т. Еремян, «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, թիվ 4, էջ 51-52: Strabo, XI, 14, 14:

Այնիանա (*Aïnava*) ամրացված քաղաքը¹⁷: Միանգամայն իրավացի է Ա. Հակոբյանը, որն անդրադառնալով բերված տեղեկություններին, նշել է, որ հազիվ թե հույն գաղթականները քաղաք հիմնած լինեին Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին չէր կարողացել Հայաստանը նվաճել: Հեղինակը հիմնավոր ցույց է տալիս, որ **էնիանների (Այնիանների)** մասին հատվածում **Ուխտիան** չէր կարող նույնանալ **Ուտիքի** հետ, քանի որ ըստ ամասեցի աշխարհագետի՝ **Ուխտիան** և Հայաստանը այս վկայության մեջ որպես աշխարհագրական միավորներ իրար են հակադրվում, որոնցից առաջինը երկրորդի մասը չէ: Ուտի **Ուխտիան** ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան կամ կամ հարավային ափերին գտնվող **Ուխտիների երկիրը**¹⁸:

Ք. Ալիևը, լավ հասկանալով, որ Ստրաբոնի հիշատակած **ուխտիները**, որոնք բնակվում էին **անարիակների** և **ամարոների** հարևանությամբ, կապ չունեն ոչ Մեծ Հայքի և ոչ էլ Արվանքի հետ, առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ Պլինիոս Ավագի հիշատակած **Օտենեն**, որն, անշուշտ, Մեծ Հայքի **Ուտիք** աշխարհն է, բնակեցված է եղել **ուղիներով**, որոնց տարածման շրջանը, իբր, ժամանակի հետ կրճատվել է և ի վերջո ամփոփվել Արցախի և Կուր ու Երասխ գետերի միջև ընկած հողերում¹⁹: Սակայն հեղինակը, զարմանալիորեն, իրեն հարց չի տալիս, թե ինչու՞ այսպես կոչված աղվաններից հյուսիս հիշատակված ցեղը հիշվում է **Սդին**, իսկ Ատրպատականին սահմանակից հայկական Ուտիքը՝ **Օտեն** գրությամբ, հանգամանք, որ ոչ միայն չի խոսում նրանց նույնացման օգտին, այլև բացառում է այն:

Հետաքրքիր է այն, որ ինչը որոշակի թեականությամբ է ընդունվում Ք. Ալիևի կողմից, վերջնական ճշմարտության է վերածվում Ֆ. Մամեդովայի աշխատության մեջ, ըստ որի՝ **Ուտի-Ուտիքում** գտնվել են անտիկ **Այնիանա**, **Հանի** և **Անարիակե** քաղաքները և այնտեղ ապրել են **ուտիներ**, **գարգարներ**, **ծավդեացիներ**, որոնք իբրև թե եղել են աղվանական միության հիմնական ցեղերից, և վերջապես, արաբ պատմիչների ու աշխարհագետների տվյալներով՝ **Ուտի** բնակիչների լեզուն IX դարում եղել է **առաներենը**²⁰: Հեղինակի մակերեսային քննությունը ոչ միայն այդպիսի հեռուն գնացող եզրակացությունների հիմք չի տալիս, այլև բացահայտ վկայում է փաստերը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու նրա ցանկության մասին: Կ. Տրևերը, իր հերթին, փորձել է **Անարիակե** քաղաքը տեսնել **Ուխտիների երկրում** և ենթադրել, որ անարիակների ցեղային անվանումը, որ նշանակում է «ոչ իրանցիներ», հավաքական իմաստ է ունեցել՝ ցույց տալով ոչ իրանական լեզուներով խոսող ցեղերին: Շարունակելով իր միտքը՝ նա հանգում է մի անհետք եզրակացության, թե «**անարիակներ**»-ը աղվանական մի ինչ-որ ցեղի անվան աղավաղումն է, առաջացած, թերևս, «**առանիակներ**» անունից, որն իբր աղերսվում է Առան նահապետի անվանը²¹: Սակայն առանձնապես մեծ պատրաստվածություն չի պահանջվում հասկանալու համար, որ նախ՝ Ստրաբոնի երկից բնավ չի

17 Տե՛ս Strabo, XI, 7, 1:

18 Տե՛ս А. А. Акопян, նշվ. աշխ., էջ 78-79: Հյուսիսային և Արևելյան Արևելքում եր Ուխտիայի և Ուտիքի նույնացումը (Հին Հայոց տեղոյ անունները, էջ 106-108):

19 Տե՛ս К. Алиев, Кавказская Албания (I в. до н.э.-I в. н.э.), Баку, 1974, էջ 128-130: Տե՛ս նաև К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 45-46:

20 Տե՛ս Ф. Мамедова, Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.-VIII в. н.э.), Баку, 1986, էջ 100-108:

21 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 143-144:

բխում, որ **Անարիակե քաղաքը** գտնվել է **Ուխտիայում**, առավել ևս շատ զարմանալի կլիներ, որ անարիակների քաղաքը տեղադրվեր ոչ թե այդ ցեղի, այլ հարևան **ուխտիների** երկրում: Եվ վերջապես, **Անարիակե քաղաքի** և **Ուխտիայում Այնիանա** ամրացված քաղաքի համատեղ հիշատակությունը մեզ կրկին վերադարձնում է հույն աշխարհագետի այն տեղեկությանը, որ **ուխտիները** բնակվել են **ամարդների** ու **անարիակների** միջև, հետևաբար **Ուխտիան** հիշյալ **Ուխտիների երկիրն** է և ոչ մի առնչություն չունի հայկական **Ուտիքի** հետ: Ինչպես տեսնում ենք, այն, ինչ Կ.Վ. Տրևերը մեզ մատուցում է եռաստիճան հավանականությունների ու ենթադրությունների հայեցակետից, Ֆ. Մամեդովայի թեթև գրչով վերածվել է պատմական «անվիճելի ճշմարտության»:

Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ֆ. Անդրեասի՝ Ուտիքի և Այնիանայի մասին արտահայտած տեսակետներին: Վերջինիս կարծիքով՝ Ստրաբոնի տեղեկությունները Թեսալիայի Պուտոլի երկրամասի և տեղական երկրի անունների համահնչյունությունից ելնելով, երկրորդը բխեցրել են առաջինից և դրա վրա հիմնվելով՝ **ուխտիներին** համարել են հույն գաղթականներ: Ինչ վերաբերում է **այնիաններին (էնիաններին)**, ապա Անդրեասը գտնում է, որ այդ Փայտակարանի «**Հանի**» գավառանվան փոփոխված տարբերակն է, որը «Աշխարհացոյց»-ի որոշ ձեռագրերում ունի «**Հանհանի**» տարրնթերցումը: Ուտի, եզրակացնում է նա, *Αινιάνης* թեսալական ցեղային անունը կարող էր ծագել կամ հայկական «**Հանհանի**»-ից, կամ էլ իրանական «**Հանեան**»-ից, իսկ Հանիի տարածքն էլ հնում հավանաբար մտել է **Ուխտիա-Ուտիքի** մեջ, որն ավելի ընդարձակ է եղել, քան VII դարում²²: Դժբախտաբար, չնայած Կ. Տրևերի հիացմունքին²³, Ֆ. Անդրեասի տեսակետներն այնքան էլ անխոցելի չեն, որովհետև Ստրաբոնի երկը նման մտահանգման համար բավարար հիմքեր չի տալիս: Համենայն դեպս, եթե «**Հանի**» կամ «**Հանհանի**» անունը կապված է **այնիանների** գաղթականության հետ, ապա այդ չի արձանագրված և ոչ մի աղբյուրում և դրա մասին լուր կարելի է ենթադրել, բայց ահա հույն աշխարհագետը **ուխտիներին** տեղադրում է բոլորովին այլ վայրում՝ **ամարդների** և **անարիակների** հարևանությամբ, որտեղ էլ հիշատակում է **Այնիանա քաղաքը**:

Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ գտնում ենք, որ Ստրաբոնի հիշատակած **ուխտիները** այսպես կոչված Աղվանքից հյուսիս կամ Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ու հարավային ափերին ապրող տարբեր ցեղեր են և չեն առնչվում Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հետ: Այսպես կոչված Աղվանքից հյուսիս տեղորոշվող **ուխտիները** նույնական են **ուղիներին** կամ **ուղերին**, որոնք, **գարգարացիների** հետ մեկտեղ, մեծապես նեղվելով Հյուսիսային Կովկաս ներխուժած **ալաններից**²⁴, ներխուժում են Այսրկովկաս և արմատապես փոխում այսպես կոչված Աղվանքի ցեղային կազմը:

22 Տե՛ս F.K. Andreas, Ainiana (տե՛ս PWK): Անդրեասի կարծիքով՝ «Աշխարհացոյց»-ը VII դարի ստեղծագործություն է, ուստի Ուտիքի աշխարհացոյցյան սահմանները վերագրում է VII դարին:

23 Տե՛ս К.В. Тревер, Гл.Վ. աշխ., էջ 143. «Как это блестяще показал Андреас, ...»:

24 Տե՛ս «История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в.», отв. редактор книги Б.Б. Пиотровский, М., 1968, չԳ 85-86:

3. Ի՞նչ ցեղեր են մտել աղվանական 26 ցեղերի համադաշնության մեջ

Գարգարացիները, հակառակ քաղաքացիություն ստացած տեսակետի, երբեք չեն մտել և չէին էլ կարող մտնել Ստրաբոնի հիշատակած աղվանական միության 26 ցեղերի մեջ, այլ ընդհակառակը՝ ներխուժելով և տիրելով Աղվանքի տարածքին, դարձել են տիրապետող տարր, որի համար, ինչպես նշեցինք, V դարում գրեր է ստեղծել Մեսրոպ Մաշտոցը²⁵: **Գարգարացիների և ուղինների** մուտքը Այսրկովկաս կատարվեց մ.թ. I դարի երկրորդ կեսին, որը համապատասխանում է Մեծ Հայքի թագավորությունում Տրդատ Ա հայոց թագավորի գահակալության շրջանին: Հովսեփոս Փլավիոսի վկայությամբ՝ ալանաց ազգը ավերում է Մեդիան, որի Պակորա (Բակուր) թագավորն առանց դիմադրելու փախչում է երկրի դժվարամատույց վայրերը՝ իր կնոջն ու հարճերին 100 տաղանդով մի կերպ փրկագնելով ալանական գերությունից. «Շատ հեշտությամբ և առանց մարտի կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև Հայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ (Հայաստանում) թագավորում էր Տիրիդատեսը, որը ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կովի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի ընկներ կենդանի: Որովհետև (ալաններից) մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա և նրան արդեն կռուներ, եթե (Տիրիդատեսին) չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել պարանը և անհապաղ ճողոպրել: Մինչդեռ ալանները այդ կովի (ելքից) ավելի ևս զագագած, երկիրը թալանեցին և՛ երկու թագավորություններից էլ մարդկանց մեծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վերադարձան իրենց երկիրը»²⁶: Այս իրադարձությունը ծանոթ է նաև Պատմահորը, որը, սակայն, այն սխալմամբ վերագրում է Տրդատ Գ-ի ժամանակներին. «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացոց՝ պատահէ հիսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկուս ճեղքէ զամբոխն թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով: Ոչ կարեն ասել զերագութիւն ձեռինն, որպէս անբար ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալլոր խաղալին, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թոթափեալ ցանցոյն, կայառէին յերեսս երկրին: Չոր տեսեալ թագաւորին Բաւալաց՝ մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպազինն գներդեայ քեմխտապատ պարանն, և կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռնն ածել ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ զիսկայն՝ զլանջօք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մտրակել զերիվարն, քան թե ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիւրեաւ ցանցեալ՝ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ զպարանոցին զգլուխ զերիվարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց և զզօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց: Եւ թեպէտ ոչ փոքր հարուած եհաս

25 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԴ. «(Մաշտոցը-Յ.Բ.) ստեղծ գնշանագիրս կրկորդախտս աղխագուր խժական խեցքեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին»:

26 Հովսեփոս Փլավիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա.Ս. Կրկյաշարյանի, եր., 1976, տե՛ս «Հին հունական աղբյուրներ», հատ. Ա, էջ 52-53:

գորացն իւրոց, և բազմաց անկում մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտավազդ Մանդակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրինին պատանդս առեալ դառնայ»²⁷:

Որ այս հիշատակությունը նույնական է Հովսեփոս Փլավիոսի հաղորդմանը²⁸, վեր է ամեն կասկածից: **Ալանների** ներխուժումը Այսրկովկաս կատարվել էր, ամենայն հավանականությամբ, ուրիշ ցեղերի զինակցությամբ, որի արտահայտությունն է բասիլների թագավորի հիշատակությունը Խորենացու կողմից: Բասիլները, ինչպես ճիշտ ցույց է տվել Զ. Պատկանյանը, սարմատական ցեղ էին, որոնց Պտղոմեոսը հիշում է Βασιλικοί Σαρματαί անունով, որի հայերեն թարգմանություն է «**Թագաւորական սարմատք**»²⁹: Իրականում այդ անունը թարգմանելու կարիք չկա, քանի որ այն պետք է հասկանալ պարզապես «**Բասիլ սարմատներ**» կամ «**բասիլներ**»³⁰: Պատմահոր մոտ ալանների անվան բացակայությունը պայմանավորված է թերևս ուշ ժամանակների ազդեցությամբ, երբ Հյուսիսային Կովկասից ամեն մի արշավանք ընկալվում էր որպես «**հիւսիսականաց**» հարձակում³¹: Այս հաղորդման մեջ բասիլների արքան, անշուշտ, ալանների թագավորը չէ, այլ ալաններին ենթակա «**թագաւորական սարմատների**» արքայիկը, որը և զոհվում է ճակատամարտում:

Մ. Խորենացու հաղորդմամբ, Տրդատը, հյուսիսականներին հաղթելուց հետո, նրանցից օգնական ուժ ստանալով, արշավում է պարսից արքա Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ թագավորի դեմ³²: Բայց սա արդեն III դարի իրողություն է, հանգամանք, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես Պատմահոր մոտ միահյուսվել են **Տրդատ Ա**, **Տրդատ Բ** և **Տրդատ Գ** թագավորների վերաբերյալ պատմական անցքերը: Սակայն սույն տեղեկության մեջ կա ուշադրության արժանի մի փաստ ևս, որ հաշվի չի առնվել ուսումնասիրողների կողմից: Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկությունից պարզվում է, որ ալանները Հայաստանի խորքերը չէին մտել և ասպատակել էին միջև Հայաստան ընկած երկրները: Ըստ այդմ էլ, հասկանալի պատճառներով, ալան-հյուսիսականներին պետք է ճակատամարտ տված լիներ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս՝ այսպես կոչված Աղվանքի տարածքում: Հետևաբար, միանգամայն տեղին է կարծել, որ **Գարգարացվոց դաշտը**, որի մասին հիշում է Պատմահայրը, գտնվում էր Կուրի ձախափնյակում: Բնաշխարհագրական այս անվանումը կարող էր Կուրի ձախափնյակում ի հայտ գալ **գարգարացիների**՝ Աղվանքում հաստատվելուց հետո, սակայն մինչև ալանական ներխուժումը, որովհետև հայերի աչքում Կուրի ձախափնյակի ընդարձակ դաշտն արդեն ընկալվում էր որպես **գարգարացիների դաշտ**: Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ գարգարացիների դաշտի հիշատակությունը Պատմահոր կողմից ուշ ժամանակների աշխարհագրական հասկացությունների ազդեցության արդյունք է, սակայն բասիլների միաժամանակյա արձանագրումը, մեր կարծիքով, վկայում է այդ անվան առավել հին ծագման մասին: Թովմա Արծրունին **Գարգարացվոց դաշտի** մասին Պատմահոր տեղեկությունը որոշակիացրել է՝ տեղադրելով այն **Պարտավ քաղա-**

27 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 2Ե:

28 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, էջ 357-358, ծնթ. 152:

29 Տե՛ս К.П. Патканов, Армянская география VII века, էջ 37, ծնթ. 134:

30 Անդ:

31 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 2Ե:

32 Անդ:

քի շրջակայքում³³: Սակայն պատմիչը **Պարտավի** շրջակայքը մեկ այլ կապակցությամբ կոչում է «աշխարհն **Գարգարացոց**»³⁴: Նման մոտեցումը, ցավոք, սոսկ պատմիչի սխալ կռահումն է, որովհետև **Ուտիք Առանձնակը**, որի մեջ էր **Պարտավ քաղաքը**, ոչ մի ձևով չէր կարող վերաբերել **Գարգարացվոց աշխարհին**:

Ելնելով վերոհիշյալ հաղորդումից՝ կարելի է հանգել միակ հավանական եզրակացությանը, որ արդեն I դարի կեսերին **գարգարացիները, ուդիները** և մի շարք ցեղեր, **ալանների** ռազմական ճնշմանը տեղի տալով, ուժով մտել էին Այսրկովկաս, հաստատվել ու գերիշխանություն հաստատել այսպես կոչված Աղվանից թագավորության տարածքում: Վերջինս ավանդույթի ուժով հայերի կողմից շարունակում էր կրել Աղվանից անունը, իսկ հունահռոմեացիների կողմից կոչվում էր Ալբանիա, չնայած արդեն վերածվել էր **Գարգարացիների թագավորության**, որի դեմ էլ Տրդատ Ա-ն դեռ մինչև ալանական ներխուժումը ստեղծել էր **Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Ծավդեացվոց** ռազմական կուսակալությունները: **Ուդիների** I դարում Այսրկովկաս մուտք գործելու օգտին չէ Պտղոմեոսի երկում **ուդերի** հիշատակությունը, որով ստացվում է, որ նրանք դեռևս II դարում գտնվում էին այսպես կոչված Աղվանից հյուսիս ընկած շրջանում: Սակայն Ասիական Սարմատիայի նկարագրությունը իրականում ավելի հին է, քան Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը, այսինքն՝ ուդերի հիշատակությունը չի վերաբերում II դարին, որովհետև հունահռոմեական աշխարհը մինչև II դարը վերջին անգամ հարուստ տեղեկություններ էր քաղել Գնեոս Պոմպեոսի արշավանքների շրջանում: Այլ խոսքով, **ուդերի** մասին տեղեկությունը ժամանակագրական առումով պետք է համընկնի Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի հիշատակություններին:

Եթե ի մի բերենք վերև ասվածը, ապա հստակ է եզրակացությունը: Այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ չեն մտել ո՛չ **ուդիները** և ո՛չ **գարգարները**:

Մենք բավական հանգամանալից կանգ առանք **գարգարացիների և ուդիների** կնճռոտ հարցի վրա, սակայն խնդիրն ամբողջացնելու համար հարկ է քննության առնել և ս մի քանի խնդիր: Նախ՝ կա՞րողյոք կապ **ծավդեացիների** և Պլինիոսի հիշատակած Sodi ցեղի միջև: Հարցն այն է, որ որոշ ուսումնասիրողներ հակված են կարծելու, որ Արցախի Ծավդեք անունը աղերս ունի Sodi ցեղանվան հետ, որ **ծավդեք-սողերը** աղվանական ցեղ են և այլն: Ս. Երեմյանի կարծիքով **ծավդեք-սողերը** բնակվել են Իորի գետի միջին հոսանքի շրջանում³⁵, ինչը ոչնչով փաստարկված չէ, ուստի պատահական չէ, որ Կ. Տրևերը գտնում է, որ **սողերի** բնակության տարածքի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան³⁶: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Պլինիոսի «**Բնապատմության**» մեջ պահպանված Sodi անունը մեզ անաղարտ չի հասել և, ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես եղել է Sodi, որն անմիջականորեն համընկնում է Պտղոմեոսի «**Աշխարհագրության**» *Ἰσοῦδαί* տեղանվան հետ³⁷: Անշուշտ, սրբագրելի է նաև «**Իսոնդաի**» անունը, որտեղ հետագայում «**T**»-ն վերածվել է «**I**»-ի, այսինքն՝ տեղանունը սկզբնապես հնչել է «*Ἰσοῦδαί*»-**Ճոնդաի**: Աշխարհագրական դասավորության տեսակետից նույնպես **Իսոնդաի-Ճոնդաին** տեղադրվում է **Գիդոյքի** հարևանությամբ, որն իրավունք է

33 Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Եր., 1985, դպր. Գ, գլ. Ժ:
34 Անդ, դպր. Գ, գլ. ԺԼ:
35 Տե՛ս K.B. Тревєр, նշվ. աշխ., էջ 202, ծնթ. 3:
36 Անդ, էջ 48:
37 Տե՛ս Plin. Nat. Hist., VI, 10: Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13:

տալիս Sodi>Sondi սրբագրումը համարել արդարացված: Հասկանալի է, որ այս հայեցակետի առկայությամբ Ծավդեքի և Sodi-ի ազգակցության հանգամանքը, որն առանց այդ էլ խարսխված էր ավազի վրա, ի չիք է դառնում: Ի հավելումն ասվածի, հարկ է նշել, որ **Ծավդեք** անունն Արցախում հայտնվել է հարավից, ծագելով **Չարդիկենե-Ծավդեք** երկրանունից: Պատմահոր մի արժեքավոր տեղեկության համաձայն՝ հայոց ավանդական Վաղարշակ թագավորը «**յարենելից կողմանէ զեզերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանս և որ ի Կաղմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք**»³⁸: Ստացվում է, որ Վաղարշակ թագավորը հայոց լեզվի տարածման եզերքում և ոչ թե աղվանների երկրում, արևելից կողմնակալ բյուրավորներ է նշանակում Սիսակյաններին և Կաղմոսի տնից ինչ-որ մեկին: Սակայն, երբ դիմում ենք Խորենացու նախորդ տեղեկությանը, ապա տեսնում ենք, որ երկու հաղորդումների միջև տարբերություն կա: Այսպես, անդրադառնալով Արամի գործունեությանը արևմուտքում և Կեսարիայի գրավմանը՝ նա նշում է. «**Եւ քանզի զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, Սիսակեանցն զարևելս և որք ի Կաղմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուտեք ունէք**»³⁹: Այս տեղեկությամբ Կաղմյանները կողմնակալ են նշանակվում ոչ թե արևելքում, այլ հարավում, ուստի նշված հակասությունը վերացնելու համար Խորենացին նախորդ հիշատակությունից հետո, մասնավորեցնելով Սիսակյանների կուսակալության հաստատման խնդիրը, գրում է. «**Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, սս մեծ զետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր**»⁴⁰: Պատկերը միանգամայն այլ է: Առանը ոչ թե արևելքի, այլ հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է նշանակվում, որով կարծես թե պատմիչը փորձում է տեղ թողնել Կաղմյան տոհմի ներկայացուցչի համար: Հավանական է, որ եթե Առանը հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է, ապա Կաղմյան տոհմի ներկայացուցիչը կարող է դիտվել որպես հարավ-արևելքի կողմնակալ: Սակայն, մեր կարծիքով, Խորենացու նշված տեղեկությունները կարող են այլ լուսաբանություն ստանալ:

Պարզելով, որ հայկական **Ծավդեքը** չի աղերսվում Պլինիոսի Sodi-Sondi-ին, հարց է ծագում, թե այնուամենայնիվ, ինչու⁴⁰ Արցախ երկրամասի կողմնակալությունը, փոխանակ Արցախացիքի կոչվում է Ծավդեացիք: Անունս, որքան էլ որ Պատմահայրը Ծավդեքի իշխանական տունը **Առանի սերունդ** համարի, կարծես թե եկամուտ է և ոչ տեղական, որն ստիպում է վերհիշել Խորենացու տեղեկությունն այն մասին, թե արևելքից կողմնակալ բյուրավոր են նշանակվել ոչ միայն Սիսակյանները, այլև ինչ-որ մեկը **Կաղմյան տոհմից**: Հայտնի է, որ Կաղմյան տոհմ ասելով՝ հայկական աղբյուրները հասկանում են **Կորդուքը** հարևան **Ծավդեքի** հետ միասին, ուստի ոչ միայն կարելի է, այլև շատ հավանական է ենթադրել, որ Արցախի **Ծավդեք** անունը սերում է **Կաղմյան Ծավդեքից**, որի իշխողների ներկայացուցիչներից մեկը Տրդատ Ա-ից ինչ-ինչ ծառայությունների համար ստացել է Արցախի կուսակալությունը: Այլ խոսքով, եթե Սյունիները, Գարդմանացիները և

38 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

39 Անդ, գիրք Ա, գլ. ԺԴ:

40 Անդ, գիրք Բ, գլ. Ը:

Ուտեացիները կարող են համարվել Սիսականներ, ապա Ճավդեացիների «ազգ»-ը սերում է Կադմյան Ճավդեքից: Երբ հետագայում հայոց արքունիքը վերացրեց **Ճավդեացիների կուսակալությունը** և Արցախը որպես վարչական միավորի անուն կրկին մտավ իր իրավունքի մեջ, աստիճանաբար ծավդեացիների անունը մոռացության տրվեց, որոնք ևս վերագրվեցին Առանի սերնդին: Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ՝ **Ճավդեացիների իշխանությունը** գոյություն ուներ դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի՝ քահանայապետ օծվելու ժամանակներում⁴¹: Սյունյաց և Ուտեացվոց իշխանների միջև հիշատակված **Ճավդեից աշխարհի իշխանը** կարող է նույնանալ միայն ու միայն **Արցախի** հետ⁴²: Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած նահանգների մեջ, համաձայն Փավստոս Բուզանդի, Ճավդեքն այլևս չի հիշատակվում: Կրկին **Արցախը**⁴³ պատմական ասպարեզ է գալիս, ինչը վկայում է Ճավդեից իշխանության ոչնչացման մասին: Արցախը, որտեղ Ճավդեացիների տոհմի իշխանությունը մարել էր, ամենայն հավանականությամբ, Խոսրով Կոտակ կամ Տիրան թագավորների իշխանության տարիներին, երբ հայոց արքունիքը թագավորական իշխանությունը ամրապնդելու համար բազմաթիվ իշխանական ընտանիքներ բնաջնջեց, այն, անկասկած, վեր է ածվում արքունի տիրույթի, որը կառավարվում էր արքունի գործակալի կամ վերակացուի կողմից: Այդ մասին է վկայում այն իրողությունը, որ, ի տարբերություն բազմաթիվ այլ դեպքերի, երբ ապստամբներ են հռչակվում այս կամ այն աշխարհի կամ գավառի իշխողները, Փավստոս Բուզանդը հայտնում է «ամուր գաւառն Արձախայ»-ի ապստամբության և «գերկիրն Արձախայ»-ի հնազանդեցման մասին:⁴⁴ Թերևս կարելի է առանց սխալվելու ենթադրել, որ «Արձախ»-ի ապստամբությունը պայմանավորված էր երկրամասի վերակացուի ժառանգատեր իշխան դառնալու ցանկությամբ, ինչը հաջողությամբ օգտագործվում էր պարսից դիվանագիտության կողմից:

Ճավդեք անունը Մեծ Հայքի պտղոմնոսյան նկարագրության մեջ հանդիպում է հունականացված Σοδοκηνή տառադարձությամբ, որը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս, որ «աւ» երկինչյունը արդեն երբեմն «օ» էր արտասանվում: Լեզվական այս գործընթացի վկայությունն է նաև **Սոքք** կամ **Սոդք** գավառանունը, որն, անշուշտ, աղերս ունի **Ճավդեքի** հետ: Սակայն Սողոկենե ձևը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ **Ճավդեքը** նաև ոչ մի կապ չի կարող ունենալ Sodi կամ Sondi ցեղանվան հետ, քանի որ «աւ»-ի վերածումը «օ»-ի կատարվել է հայկական միջավայրում, սակայն Sodi-ն կամ Sondi-ն բոլորովին արդյունք չէ Saudi-ի կամ Saundi-ի հնչյունափոխության:

Ճավդեք անունով երկիր է հիշում Եղիշեն: Անդրադառնալով պարսից Հագկերտ Բ թագավորի հավատափոխության հրովարտակին, նա գրում է, որ «**ըստ այսմ պատճեննի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց և Աղուանից և ի Լինաց, ի Ճաւդէից և ի Կորդուաց, յԱղձնեաց և բազում այլ տեղեաց եեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ ժամանակաւ**»⁴⁵: Մեկ այլ կա-

41 Տե՛ս Ազաթանգեղոս, § 795. «մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկուտասաներորդ՝ իշխանն Ծաւդէից աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացուց աշխարհին»:

42 Տե՛ս Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 294. «Юдеи или Завдеи=Арцах»:

43 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, դպր. Դ, գլ. Ծ. «Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ...», դպր. Ե, գլ. Ծ. «(Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը-Յ.Բ.) հարկաներ գերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ, գերեր զբազումս ի նոցանէն և զմնացորդն առնոր պանդանոս, և զմնացեալսն ի հարկի կացուցաներ»:

44 Անդ:

45 «Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Եր., 1957, էջ 10:

պակցությամբ պատմիչը նշում է, որ «**Ձի առհասարակ հրաման առեալ էր յարքունուստ, որպէս Հայոց աշխարհին, նոյնպէս և Վրաց և Աղուանից և Լփնաց, Աղձնեաց և Կորդուաց և Ծաւէից և Գասն և որ այլ ևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ իշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնէութիւնս**»⁴⁶: Անգամ փոքր քննությունը ցույց է տալիս, որ Եղիշէի **Ծավդեքը** Մեծ Հայքի հարավային երկրամաս **Ծավդեքն** է կամ **Չարդիկենեն**, ուստի, եթե նկատի չունենանք լեզվական կապը **Ծավդեք-Արցախի** իշխանական տան անվան հետ, որևէ ձևով հնարավոր չէ այն առնչել **Արցախ-Ծավդեքին**⁴⁷: Առավել ևս, որ **Արցախը** պատմիչին հայտնի է որպէս **ամրակուռ աշխարհ**⁴⁸, **անտառաշատ երկիր**⁴⁹:

Մենք երկար ու հանգամանալից քննության առանք Գարգարացիների առեղծվածի և Արցախ-Ծավդեքի ու Ուտիքի հետ կապված մի շարք հարցեր, սակայն հարցն ամբողջացնելու տեսակետից հարկ է հետազոտության ենթարկել նաև մյուս, այսպէս կոչված, աղվանական ցեղերի խնդիրը: Ուսումնասիրողները, որպէս կանոն, հատկապէս ադրբեջանցի պատմաբանները, աղվանական ցեղ են հռչակում **մյուկերին**, որոնք առաջին անգամ հիշատակվում են Հեկատեոս Միլետացու կողմից. «**Մյուկերից մինչև Արաքս գետը**»⁵⁰: **Մյուկերին** երկու անգամ հիշատակում է Հերոդոտոսը: Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունները ներկայացնելիս նա **մյուկերին** տեղադրում է **սագարտիների, սարանգների, քամանների և ուտիների** հարևանությամբ՝ տասնչորսերորդ սատրապության մեջ, որը հեղինակը տեղորոշում է Կարմիր ծովի (իմա՝ ներկայիս Արաբական ծովը-Բ.Հ.) առափնյակում և դրանից հյուսիս⁵¹: **Մյուկերը**, ինչպէս արդեն վերը նշել ենք, հեղինակի մեկ այլ հաղորդմամբ մասնակցել են հույն-պարսկական պատերազմին **ուտիների և պարիկանիների** հետ մեկտեղ և զինված են եղել **պակտյուացիների** պէս⁵²:

Կ. Տրևերից և մյուսներից սկսած մինչև Ռ. Մելիքով **մյուկերի** անունը հետազոտողները փորձում են կապել Մուղան անվան հետ⁵³: Վերջինս անգամ մեղադրանք է ներկայացնում այն հետազոտողներին, որոնք Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապություններից տասնչորսերորդը վերլուծելիս, այդ իրողությունն իբր հաշվի չեն առել: Մովորաբար **մյուկերին** նույնացնում են **Maka (Makran)** երկրի բնակիչներին, սակայն Ռ. Մելիքովը փորձում է հիմնավորել այն դրույթը, թե հույները պարսկական անունները տառադարձելիս «ս»-ն արտահայտում էին **ս**-ով, հետևաբար պարսկական **Maka-**ն չի կարող համապատասխանել **Μύκοι**-ին⁵⁴: Հեղինակը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ Հերոդոտոսը երկու անգամ էլ **մյուկերին** հիշատակում է **ուտիների** հետ մեկտեղ, իսկ անտիկ հեղինակները տարբերակում էին Արաքսի վրա ապրող **մյուկերին** և **Մակայում**

46 Անդ, էջ 51:

47 Կ. Տրևերը չնայած որոշակի չի գրում, Եղիշէի այս հաղորդումը մեջբերելով՝ պահում է միայն Ծավդեքի անունը, թերևս կապելով Արցախի հետ (նշվ. աշխ., էջ 202.):

48 Տե՛ս Եղիշէ, էջ 94. «**ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տնորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախս...**»:

49 Անդ, էջ 125. «**ի թանձրախիտ մայրիսն Արծախայ**», էջ 127. «**Նա և որ յԱրծախայ մայրիսն անկեալքն էին փախստականք**»:

50 Hekat., fr. 170:

51 Տե՛ս Herodotus, III, 93:

52 Անդ, VII, 68:

53 Ավելորդ համարելով բոլոր հեղինակների աշխատությունների թվարկումը՝ լոկ նշում ենք միայն վերջերս լույս տեսած Ռ. Մելիքովի աշխատությունը, էջ 122:

54 Տե՛ս P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 122:

ապրող ժողովրդին, որին կոչում էին *Makal*⁵⁵: Ոգևորվելով իր փայլուն հիմնավորումից՝ նա հայտարարում է, թե տարբեր տվյալների համաձայն՝ **մյուկերը** բնակվել են Մուղանի տարածքում (ներկայիս Մուղանի տափաստանը- Բ.Հ.)՝ զբաղեցնելով Երասխի ստորին հոսանքի, Կասպից ծովի և Թալիշի լեռների միջև ընկած տարածքը: Ըարունակելով իր միտքը զարգացնել՝ Ռ. Մելիքովը նշում է, որ **մյուկերի** բնակության շրջանը *Mūkān* գրությանը հանդիպում է մ.թ. III դարի պահլավական արձանագրություններում, որ իբր միջինպարսկական *Mūkān* ձևը կազմվել է -an վերջածանց-ֆորմանտի միջոցով և լիովին համապատասխանում է *μύκοι*-ին⁵⁶: Ըստ հեղինակի՝ Մուղանի երկրամասը հիշատակում են արաբ աշխարհագետները, իսկ մոնղոլական շրջանից սկսած՝ վերջինիս անունը դառնում է ընդհանրական և իբր ժողովրդական ստուգաբանությունը այն հանգեցնում է «*mug*»-(մուգ-Ռ.Մ.)-ին, որին իբր նպաստում է այդտեղ միջնադարում մեծ քանակությամբ **զրադաշտական մոզերի** գտնվելը⁵⁷: Այնուհետև հեղինակը հայտարարում է, որ ամենավաղ և ճիշտ *Mūkān* ձևը հանդիպում է արաբ աշխարհագետների գործերում և Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ, ինչպես նաև «Հայկական աշխարհագրոյց»-ում՝ որպես **Մարաստանի** մարզ, որ գտնվել է **Գիլանի** և **Գեյլեմի** միջև, իսկ վրացական աղբյուրներում հայտնի է *Mowakan* ձևով⁵⁸: Հենվելով Հերոդոտոսի տվյալների վրա՝ հեղինակը գրում է, որ քանի որ **ուտիները** և **մյուկերը** մտել են միևնույն ռազմա-վարչական միավորի մեջ և եղել են հարևաններ, ապա ուտիները համապատասխանում են **Ուտիքի** բնակիչներին, իսկ մյուկերը զբաղեցրել են **Մուղանի** դաշտը՝ սահման ունենալով **Երասխ-Արաքս** գետը⁵⁹: Հեղինակն, իհարկե, բերում է Պլինիոսի տեղեկությունն այն մասին, որ **Օտենե-Ուտիքը Արաքս գետով** սահմանակցում էր **Ատրպատականին** և հավանաբար հենց այդ հատվածում էլ սահմանակցում էր **Մուղանին**⁶⁰: Ընդունելով հանդերձ, որ **մյուկերի** լեզվի որևէ լեզվախմբին պատկանելու մասին աղբյուրները լռում են, նա, **ապրիորի**, գտնում է նաև, որ **մյուկերը** հավանաբար խոսել են տեղական լեզուներից մեկով: Հեղինակի վերջին եզրակացությունն այն է, որ, համաձայն Յակոտ ալ-Համավիի մի հաղորդման, կարելի է կարծել, որ վաղ միջնադարում **մուղանները** իրանականացվել են⁶¹:

Ի՞նչ կարելի է ասել մյուկերի նման տեղադրության մասին: Անշուշտ, եթե որևէ ուսումնասիրող հոգեբանորեն պատրաստ է կեղծիքի գնալու, ապա ամեն ինչ կարելի է գրել և իրականությունը ներկայացնել ծուռ հայելու մեջ: **Մյուկերի** տեղորոշումը **Մուղանի տափաստանում** առաջին հայացքից կարծես թե տրամաբանական է: Սակայն, անունների կարծեցյալ նմանությունն իր հաստատումը չի գտնում սկզբնաղբյուրներում: Եթե հեղինակը կարծում է, որ հույն հեղինակները Ասիայում գիտեին միայն մեկ գետ՝ Արաքս անունով, ապա նա պարզապես սխալվում է, քանի որ հայկական Երասխ-Արաքսից բացի Արաքս են կոչվել ևս մի քանի գետեր: Հետևաբար Հեկատոնոս Միլետացու աղավաղված և ոչ ամբողջական «...մյուկե-

55 Անդ:

56 Անդ, էջ 122-123: Տե՛ս նաև Касумова С.Ю., Южный Азербайджан в III-V вв., Баку, 1983, էջ 53:

57 Տե՛ս Грантовский Э.А., Сагартии и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, -КСИНА, քիվ 46, 1962, էջ 237: Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 123:

58 Տե՛ս Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 123:

59 Անդ:

60 Անդ:

61 Անդ, էջ 124:

րից մինչև Արաքս գետը» հաղորդումը բնավ չի նշանակում, թե հույն հեղինակը նկատի է ունեցել հայկական Արաքսը: Ավելին, եթե իրոք **մյուկերը** եղել են **Մուղանի տափաստանի** բնակիչներ, ապա Հեկատեոսը չէր գրի «**մյուկերից մինչև Արաքս գետը**», քանի որ տվյալ տեղեկությունը ենթադրել է տալիս մյուկերի և Արաքս գետի միջև որոշակի տարածքի առկայությունը, ինչը պարզապես անհնար է մյուկերին Մուղանի տափաստանում տեղորոշելու դեպքում:

Հանրահայտ է, որ Հերոդոտոսը լայնորեն օգտվել է Հեկատեոս Միլետացու աշխատությունից, հետևաբար նրա տվյալները հազիվ թե կարող են հակասել միլետյան հեղինակի հաղորդմանը: Մանրակրկիտ ծանոթությունը Հերոդոտոսի «Պատմության»-ը միայն հաստատում է տվյալ տեսակետը: Հույն հեղինակը **մյուկերին** տեղադրում է **Էրիտրեան Կարմիր ծովի** շրջանում՝ դրանով իսկ հաստատելով Հեկատեոսի հաղորդումն այն մասին, որ **մյուկերից** մինչև **Արաքս գետը**, տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին, մինչև Ամու-դարյա և Ինդոս, տարածվում էր հսկայական տերիտորիա: Հերոդոտոսի մյուս հաղորդումը, ըստ որի ուտիները, մյուկերը և պարիկանիները զինված էին **պակալյունների** նման, հստակություն է մտցնում հարցիս մեջ և հնարավորություն է տալիս մյուկերին տեղորոշել **Էրիտրեան ծովի** և **Պակալյուսիկե** երկրի միջև, որը գտնվել է Աֆղանստանի և ոչ թե ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում:

Կարդալով Ռ. Մելիքովի աշխատությունը՝ զարմանում ես, թե ինչպես հեղինակը պարզապես մի քանի նախադասությամբ կարողացել է աղավաղել սկզբնաղբյուրների տվյալները և դրանք «**լուսաբանել**» համաձայն իր առջև դրված քաղաքական նպատակների: Մենք բոլորովին չենք առարկում և համաձայն ենք, որ **ուտիները** և **մյուկերը** եղել են հարևաններ, սակայն չպետք է մոռանալ, որ նրանք եղել են նաև **պարիկանիների** և **պակալյունների** հարևանը, որոնց հեղինակը պարզապես մոռացության է տալիս: Կամենում ենք նշել, որ ոչ մի առողջ մտածող մարդ չի կարող առաջնորդվել միայն **ուտիների** և **մյուկերի** հարևանությամբ և տեսադաշտից դուրս թողնել նրանց հարևանությունը **պարիկանիներին** և **պակալյուններին**: Վերջիններիս ճշգրիտ տեղադրությունը, հակառակ Ռ. Մելիքովի ջանքերին, բացառում է **ուտիների** և **մյուկերի** գտնվելը **Կուրի** և **Երասխի ստորին հոսանքի** շրջանում: Ուրեմն Հերոդոտոսի երկրորդ հաղորդման լույսով դժվար չէ կռահել, որ Հեկատեոս Միլետացին, խոսելով **Արաքսի** մասին, նկատի է ունեցել ամենից առաջ **Ինդոս գետը**: Ինչպես մյուս հարցերում, այս խնդրում ևս հեղինակը ոչ միայն ի հայտ է բերել սեփական քաղաքական շահագրգռություններն ու նպատակները, այլև իր լիակատար անձեռնհասությունը և գիտական անբարեխղճությունը: Հետաքրքիրն այն է, որ հեղինակը ծանոթ է **Մուկան** կամ **Մուղան** անվան վրացական աղբյուրներում հանդիպող Mowakan, Mowkan և Mowkank ձևերին⁶²: Դատելով «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հայերեն թարգմանությունից, վրացական պատմագրությունը պահպանել է Մուղան-Մուկան անվան առավել հին ձևը՝ Մովկան, այն դեպքում, երբ հայկական աղբյուրներում երկրամասը հնում հայտնի է Մուկան⁶³, իսկ վերջին դարերում՝ Մուղան արտասանությամբ: Պետք է հեղինակին հայտնի լիներ, որ **մյուկերի** ցեղանունը հայերենում չի կարող վերած-

62 «Քարթլիս Ցխովրեբայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը», վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բառգրքով լույս ընծայեց Ի. Աբուլաձեն, Թիֆլիս, 1953, էջ 5, 6, 7, 16, 70, 134, 140, 145, 165:

63 «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը չի հիշատակում «Մուկան» երկրամասի անունը, որը պահպանվել է համառոտ խմբագրության մեջ. «**Երեսուն եւ հինգերորդ՝ Մարք են, որ կոչին Քուստի Քապկոհ...: Ունի աշխարհս զայսոսիկ. ...զՌէ, զԳեղան, զՄուկան, զԳիդուն...**» (Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 352):

վել «մուկ»-երի: Հունական ս-ը օրինաչափորեն հայերենում տրվում է «իս» երկինչ-յունով կամ էլ ժամանակի ընթացքում վերածվում է «ի»-ի: Իսկ ինչ վերաբերում է «ոմ»-ին, ապա հայերենի արևելյան բարբառների լեզվական օրինաչափություններով այն, որպես կանոն, վերածվում է «ու»-ի, դրանով իսկ «Մովկան»-ը վերածելով **Մուկանի**: Այնպես որ **Մուղանի** տափաստանի և **մյուկերի** ցեղանվան մասնությունը պարզապես պատահական է: Նման քննությունից հետո եզրակացությունը շատ որոշակի է: Նախ, **մյուկերը** չէին կարող մտնել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ, երկրորդ՝ **մյուկերի** տեղադրությունը **Մուղանի տափաստանում** անհնարին է, քանի որ այն Կասպերի երկիրն է, որը հայոց Արտաշես Ա թագավորի ժամանակներից մաս է կազմել Մեծ Հայքի թագավորության:

Այս քննությունը հազիվ թե կարող է հաճույք պատճառել հարևան հանրապետության պատմաբաններին, որոնք, աղվաններին հռչակելով աղբբեջանական ժողովրդի նախնիներ, փորձում են ի սկզբանե անտի «Աղուանք-Ալբանիան» տեսնել որպես կովկասյան լեզուներով խոսող ցեղերի միություն: Մեր հետազոտությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ Ստրաբոնի հիշատակած աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ անվանապես կարելի է վկայակոչել միայն կասպերին, որոնք իրանախոս ցեղ էին, իսկ **գարգարացիները, ուրիները, մյուկերը և մյուսները** մ.թ. I դարում կամ դեռևս չէին գտնվում ստրաբոնյան Ալբանիայի տարածքում, կամ էլ երբեք չէին կարող գտնվել ո՛չ Կուրի Չախափնյակում և ո՛չ էլ Աջափնյակում:

Հարկ ենք համարում անդրադառնալ մաս **գելերին, լեզերին, ճիդերին, շիդերին և դիդուրներին**⁶⁴, ինչպես մաս Փավստոս Բուզանդի հիշատակած **Փոխերին, Թավասպարներին, Հեճմատակներին, Իժմախներին, Գաթերին, Գղուարներին, Գուգարներին (?), Շչբերին, Ճղբերին, Բաղասիճներին ու Եգերսվաններին**⁶⁵ և Եղիշեի երկում արձանագրված **Լփիներին, Ճղբերին, Վատնին, Գավնին, Գղուարին, Խրասնին, Հեճմատակնին, Փասխնին, Փոսխնին, Փյուրուանին և Թավասպարանին**⁶⁶:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Կ. Տրևերը, համաձայն Ստրաբոնի՝ **գելերը** եղել են Կասպից ծովի առափնյա և լեռնային շրջանների բնակիչներ և նրանց տեղադրում է **ամազոնուհիների և ալբանների** միջև **լեզ-սկյութների** հետ միասին⁶⁷: Նույնը տեսնում ենք Պլուտարքոսի մոտ, որի համաձայն՝ նույնպես **ամազոնուհիների և ալբանների** միջև բնակվել են **գելերը և լեզերը**⁶⁸: Իսկ Կ. Տրևերը ուշադրություն է դարձրել այն իրողությանը, որ **գելերը** բնակվել են մաս Կասպից ծովի հարավարևմտյան մասում՝ **Գիլանի** մարզում⁶⁹: Ամեն ինչից դատելով՝ **գելերը իրանական ցեղ** են կամ ցեղախումբ, որի մի հատվածը, գաղթելով հարավ, հաստատվել է **Գիլանում**, իսկ մյուսը՝ թերևս Սևանա լճի ավազանում, որտեղ վանյան բևեռագիր արձանագրությունները հիշատակում են Velikuni կամ Velikuhi երկիրը⁷⁰:

Գելերի հետ հիշատակվող **լեզերը**, հավանաբար, բնակվել են ալբաններից հյուսիս՝ Սամուր գետի կամ Ղազիղումուխյան Կոյսուի վերին հոսանքի լեռնային

64 Տե՛ս Կ. Բ. Тревєр, նշվ. աշխ., էջ 46:
 65 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. Է:
 66 Տե՛ս Եղիշե, էջ 94:
 67 Տե՛ս Strabo, V, 5, 1: Կ.Բ. Тревєр, նշվ. աշխ., էջ 47:
 68 Տե՛ս Plutarxus, գլ. 35 (638):
 69 Տե՛ս Կ. Тревєр, նշվ. աշխ., էջ 47:
 70 Տե՛ս Н.В. Арутюнян, Корпус урартийских клинообразных надписей, Е., 2001, шрժ. 241, 242, 388, 389:

մասերում: Պատահական չէ, որ վերջինիս վերին հոսանքի շրջանում մինչև օրս բնակվում են **լակերը**, որոնք պետք է լինեն **լեզերի** հետևորդները: Դատելով ամեն ինչից, եթե իրանախոս **զելերը** տարբերակվում են **ալբաններից**, ինչը կարելի է եզրակացնել Ստրաբոնի հաղորդումից, ապա նրանք ևս լեզերի հետ միասին չէին մտել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ: Սրանց կարելի է ավելացնել նաև **ճիղերին**, որոնք, Պլինիոս Ավագի տեղեկությունների համաձայն, ապրել են Ալբանիայի սահմաններից դուրս՝ լեռների ճակատային երկայնությամբ, և եղել են վայրենի ցեղեր⁷¹: **ճիղերի** լատինացված «Silv» անվանումը Կ. Տրևերին մտածել է տվել, թե այդ ցեղի անունը թերևս եղել է տեղական մի տերմինի թարգմանություն, որը ցույց է տալիս նրանց բնակությունը անտառներում⁷²: Կարծում ենք, նմանությունը պատահական է ու **ճիղերի** և, անտարակույս, նրանց ազգակից **շիղերի** հիշատակությունը հայկական աղբյուրներում հավաստում է նման թարգմանության անհնարիությունը: Դրա օգտին չի խոսում նաև այն իրողությունը, որ հունարեն Ազաթանգեղոսում **ճիղերը** անվանվում են Σιλβανοί⁷³: Կ. Կրեչմերը նրանց տեղադրում է Կովկասյան լեռների արևելյան լանջերին, այլ խոսքով՝ ներկայիս Դաղստանի տարածքում⁷⁴: Այս տեղադրությունը միանգամայն ընդունելի է և ցույց է տալիս, որ **ճիղերը**, ինչպես նաև, անտարակույս, նրանց ազգակից **շիղերը** չեն մտել այսպես կոչված Աղվանք-Ալբանիայի մեջ, սակայն հայկական աղբյուրները ցույց են տալիս, որ **ճիղերը** հետագայում շարժվել են հարավ և հաստատվել ներկայիս **Շամախի** քաղաքի շրջակայքում⁷⁵: Ամենայն հավանականությամբ, **ճիղերը** եղել են կովկասյան ցեղ:

Պլինիոս Ավագը **ճիղերից** ներքև տեղադրում է **լփհներին**, որոնց Ս. Երեմյանը հակված է տեղադրելու **Իբերիա-Վիրքի** և **Աղվանք-Ալբանիայի** միջև՝ Կովկասյան լեռների հարավային լանջերին, որտեղ, ըստ նրա, Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը տեղադրում է «**Լուրիոն գյուղը**»⁷⁶ Ս. Երեմյանը, համադրելով անգամ «**ալբան**» և «**լփին**» (լբին-Ս.Ե.) էթնանունները, գալիս է այն եզրակացության, թե երկրորդը առաջինի սղված ձևն է⁷⁷: Կ. Տրևերը իրավացիորեն նշում է, որ այդ տեսակետին հակասում են ոչ միայն Պլինիոսի տեղեկությունները, այլև այսպես կոչված աղվանից կաթողիկոսի տիտղոսաշարքը, որտեղ նա VI դարից սկսած կոչվում էր **Աղվանից**, **Լփնաց** և **ճորա** կամ **Չոդա** կաթողիկոս⁷⁸:

Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել բերված տեղեկություններից: Նախ՝ Պլինիոսի օրերում վիճակն այլ էր, քան վաղ միջնադարում: Այն ժամանակ լփհները չէին մտնում Աղվանքի մեջ, հետևաբար նաև 26 ցեղերի միության մեջ, իսկ վաղ միջնադարում արդեն նրանք հաստատվել էին Այսրկովկասում և մաս կազմել Աղվանից թագավորության:

Ինչ վերաբերում է **դիդուրների** և **սոդերի** (diduri et sodi) աղվանից ցեղ լինելուն,

71 Տե՛ս Plin., VI, 10, 29. “**rursus ab Albaniae continio tota montium fronte gentes silvorum ferae**” :

72 Տե՛ս К. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 47:

73 Տե՛ս Ազաթանգեղոս, Տրդատի թագավորության պատմություն, գլ. II, § 10 (FHG, հատ. V, մաս I, էջ 116):

74 Տե՛ս К. Kretschmer, Silvi, տե՛ս PWK:

75 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Ա, գլ. ԺԹ, հատ. Բ, գլ. ԼԹ: Բ.Յ. Գարությունյան, Լփհների տեղադրության հարցի շուրջ, տե՛ս «Քաներ Երևանի համալսարանի», 1981, թիվ 1, էջ 108-124:

76 Еремян С. Т., Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу.-«Записки института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939, էջ 148-149:

77 Անդ, էջ 149:

78 К. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 48: Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Գ, գլ. ԻԳ:

ապա կարելի է լոկ արձանագրել, որ դրանցից առաջինը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների **դիդոյներին**, իսկ երկրորդը՝ **սողերը**, հանդիսանում են կովկասյան ժողովուրդներ, սակայն նրանց պատկանելությունը Ստրաբոնի հիշատակած 26 աղվանական ցեղերի միությանը պարզապես բացառվում է:

Անկախ այն հանգամանքից՝ կովկասյա՞ն են, թե՞ ոչ **փոխերը, թավասպարները, հեճմատակները, իժմախները, գաթերը, գղուարները, գուգարները** (իմա՝ հավանաբար **գարգար- Բ.Հ.)** և **եգերավանները** կամ իրանական **բաղասիճները**, Փավստոս Բուզանդի աշխատությունից կարելի է միայն եզրակացնել, որ Մեծ Հայքի թագավորության վրա հարձակված Մագքթաց թագավոր Սանեսանը, որ, իհարկե, տիրապետող **մագքութ** ցեղի ներկայացուցիչն էր, հավաքում է մնացած ուժերը ոչ միայն կովկասալեզու **գուգար-գարգարներից, ճիղբերից, շիղբերից, եգերավաններից** ու **իրանալեզու բաղասիճներից**, այլև իր անմիջական ենթակայության տակ գտնվող **փոխերից, թավասպարներից, հեճմատակներից, իժմախներից** և **գաթերից** ու այլ վաչկատուն ցեղերից: Սակայն սա ընդամենը մ.թ. IV դարի վիճակ է, երբ մագքթաց ներխուժման հետևանքով ներկայիս Գաղստանի հարավը ներառվել էր Մագքթաց թագավորության մեջ, իսկ վերջինիս կողմից Աղվանից թագավորությանը տիրելուց հետո Մագքթաց թագավորությունը սկսել էր պարզապես Աղվանից կոչվել: Ուստի ոչ մի կերպ չի կարելի նրանց տեսնել ստրաբոնյան 26 ցեղերի համադաշնության մեջ: Ըստ էության նույնը կարելի է ասել նաև Եղիշեի հիշատակած ցեղերի մասին, որտեղ վերոհիշյալների մի մասից բացի նշվում են նաև **լիինները, Վատնը, Գաթնը, Խրասնը, Փուսխնը** և **Փյուրվանը**:

Եվ ի՞նչ է ստացվում: Վերը քննության առնված ցեղերից ճշտիվ այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի համադաշնության մեջ կարող էին մտնել միայն **կասպերը**: Այս բոլոր կովկասալեզու ցեղերը, որոնց ուսումնասիրողները համարում են հիշյալ համադաշնության անդամներ, Ստրաբոնի օրոք չէին կարող գտնվել Աղվանից կոչված թագավորության տարածքում, հետևաբար հրատապ հարց է դառնում այն խնդիրը, թե իրականում իրենցից ի՞նչ էին ներկայացնում «**աղուան-ալբան**» հավաքական էթնանունով հայտնի 26 ցեղերը և ո՞ր լեզվախմբին էին պատկանում:

Ու. Մելիքովը և նրանից էլ առաջ շատ ուրիշներ գտնում են, թե բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ ալբանները մտել են XI սատրապության մեջ, որտեղ իբր թաքնված են եղել հավաքական **կասպեր** անվան ներքո:⁷⁹ Վերը կատարված քննությունը ցույց տվեց, որ այդ ենթադրությունը ոչնչով փաստարկված և հիմնավորված չէ, քանի որ XI սատրապությունը պարզապես չէր կարող գտնվել Այսրկովկասում, իսկ ինչ վերաբերում է **կասպերին**, ապա Գարեհ Ա-ի օրոք նրանք դեռևս չէին հաստատվել Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած շրջաններում: Հետևաբար, եթե կասպերը Ստրաբոնի օրերում կարող էին մտնել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի համադաշնության մեջ, ապա նրանք անգամ մ.թ.ա. VI-V դդ. չէին կարող գտնվել Կուրի ձախսափնյակում:

79 P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 126: Հեղինակը հենվում է Կ. Տրևերի ենթադրության վրա (К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 61):

4. Արդյո՞ք աղվանները հիշատակվում են մ.թ.ա. IV դարում

Առաջին անգամ աղվանները կարծես թե հիշատակվում են մ.թ.ա. IV դարի վերջին քառորդին՝ պարսից և հունա-մակեդոնական զորքերի միջև տեղի ունեցած **Գավգամելայի ճակատամարտի** հետ կապված⁸⁰: Սակայն այդ հիշատակության մեջ, եթե գործողությունները վերաբերում են մ.թ.ա. IV դարին, ապա սկզբնաղբյուրը մ.թ. II դարի է: Արրիանոսը ճակատամարտի մասնակիցների մեջ հիշատակում է աղվաններին և սակեսիներին: Համաձայն հույն հեղինակի՝ Դարեհ Գ-ին օգնության էին եկել **բակտրիացիների** հարևան **հնդիկները**, իրենք՝ **բակտրիացիները** և **սոգդերը**, **սակերը**, որ սկյութական ցեղեր էին և բնակվում էին Ասիայում ու Դարեհի անմիջական դաշնակիցներն էին, **արաքոսիացիները**, **լեռնային հնդիկները**, **արիացիները**, **պարթևները**, **վրկանցիները**, **տապուրները**, **մարերը**, **կադուսիները**, **աղվանները** և **սակեսիները**, **Կարմիր ծովի ափից եկածները**, **սուսիանները**, **ուքսերը**, **բաբելացիները**, «արտաքսված» **կարիացիները**, **սիտակենները**, **կապադովկիացիները**, **Կելեսիրիայի և Միջագետքի ասորիները**, որոնց թիվը, համաձայն Արրիանոսին հասած տվյալների, կազմել է 40 հազար հեծյալ և մինչև մեկ միլիոն հետևակային, 100 մանգաղակիր մարտակառք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ, որ բերել էին իրենց հետ **հնդիկները** Ինդոս գետի այս ափից⁸¹: Արրիանոսը անդրադառնում է նաև Դարեհ Գ-ի զորքերի դասավորվածությանը Գավգամելայի ճակատամարտում. «Նրա (Դարեհ Գ-ի-Բ.Հ.) զորքը շարված էր հետևյալ կերպ (Դարեհի կողմից կազմված զորքի դասավորման պլանը, հետագայում, ըստ Արիստոբուլոսի, ընկել էր մակեդոնացիների ձեռքը). նրա ձախ թևում կանգնած էր բակտրիացիների հեծելագործը և նրա հետ միասին դահերն ու արաքոսիացիները. նրանց կողքին էին պարսիկները՝ հեծյալներն ու հետևակայիները մեջընդմեջ. պարսիկների թիկունքում կանգնած էին սուսիանները և վերջապես՝ կադուսիները: Չախ թևը ձգվում էր համարյա մինչև զորքի մեջտեղը: Աջ թևում կանգնած էին զինվորներ Կելեսիրիայից և Միջագետքից, ինչպես նաև մարեր, նրանց հետևում՝ պարթևները և սակերը, ապա՝ տապուրներն ու վրկանցիները, այնուհետև՝ աղվաններն ու սակեսիները, որոնք նույնպես հասնում էին մինչև զորքի մեջտեղը: Իսկ մեջտեղում, որտեղ գտնվում էր Դարեհ արքան, կանգնած էին արքայի բարեկամները, «սերկևիլ կրող» պարսիկները, հնդիկները, «գաղթական» կոչված կարիացիները և նետածիգ մարդերը: Ուքսերը, բաբելոնացիները, Կարմիր ծովի մարդիկ և սիտակենները տեղավորված էին խորքում: Առջևում՝ ձախ թևում, Ալեքսանդրի աջ թևի դիմաց, գտնվում էր սկյութական հեծելագործը, մոտ հազար բակտրիացիներ և հարյուրի չափ մանգաղավոր մարտակառքեր: Փղերը և մոտ 50 մարտակառք կանգնած էին Դարեհի արքայական իդոսի մոտ: Աջ թևի առջևում շարված էին հայկական և կապադովկիական հեծելագործները և 50 մանգաղավոր մարտակառք: Հեյլեն վարձկանները կանգնած էին Դարեհի մոտ՝ նրա և նրա հետ գտնվող պարսիկների երկու կողմում»⁸²:

Աղվանների մասնակցությունը⁸³, առաջին հայացքից, շատ հավաստի է թվում,

80 St և Arr., III, 8, 4:

81 Անդ, III, 8, 3-6:

82 Անդ, III, 11, 3-7: Թարգմանությունը վերցրել ենք Արիանոս Փլաբիոսի (Ալեքսանդրի արշավանքը, Եր., 1987) աշխատության հայերեն հրատարակությունից:

83 Անդ, III, 13, 1: Հեղինակը աղվաններին հիշում է նաև Դարեհի շրջապատում. «...Դարեհը իրեն շրջապատող պարսիկ «սերկևիլ կրողների», հնդիկների, աղվանների, «գաղթական» կարիացիների ու նետածիգ մարդերի հետ միասին կանգնած է Ալեքսանդրի ու արքայական իդոսի դիմաց»:

սակայն որքան էլ զարմանալի լինի, նրանք տեղ չեն գտել **Կուրտիոս Ռուփոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտին պարսիկների կողմից մասնակցած ցեղերի ցուցակում**: Հեղինակի հաղորդմամբ. «Չախ թևում գնում էին բակտրիական հեծյալները՝ ընդամենը հազար ձի. այդքան էլ դահեր: Արաքոսիացիներն ու շոշեցիները չորս հազար էին: Նրանց հետևում էին հարյուր մանգաղակիր մարտակառքեր, քառաձի մարտակառքի հետևից գալիս էր Քեսը, ութ հազար հեծյալներով՝ նույնպես բակտրիացիներ: Այս շարասյունը եզրափակում էին մասսագետները, որոնց կազմում երկու հազար ձի կար: Այդ ժողովուրդների մեծ մասի հետևակայինները չէին խառնվում հեծելազորին, սակայն ամեն մեկը ձգտում էր յուրայինների կողքին լինել: Այնուհետև պարսիկներին մարդերի ու սողդերի հետ առաջնորդում էին Արիոբարզանը և Օրոնդաբատը: ...Նրանց հետևում էին ցեղեր, որոնք քիչ էին հայտնի նույնիսկ իրենց դաշնակիցներին. նրանց հետևից գնում էր Ֆրադատը կասպիացիների (իմա՝ կասպերի- Ք.Հ.) մեծ ջոկատով, հիսուն քառաձի մարտակառքերի առջևից: Հնդիկների և Կարմիր ծովի ափերի բնակիչները քայլում էին մարտակառքերի հետևից ավելի շատ մարդաքանակի, քան որևէ իրական օգնության համար: Այս ամբողջ շարքը եզրափակում էին հիսուն մանգաղակիր մարտակառքեր, որոնց Դարեհը կցել էր օտարերկրյա զինվորներին: Նրանց հետևում էին հայերը, այսպես կոչված Փոքր Հայքից, հայերին հետևում էին բաբելոնացիները, նրանց և ուրիշներին բելիսները՝ Քոսեյան լեռների բնակիչները: Նրանց հետևից գալիս էին հորտուացիները Էվբեա կղզուց, որոնք ինչ-որ ժամանակ հարել էին մարաստանցիներին, սակայն այլատերվելով, մոռացել էին իրենց հայրենի սովորույթները: Նրանց Դարեհը կցել էր փռյուզիացիներին և կատաոնցիներին: Սկյութայից գաղթած պարթևների ցեղը, որ բնակվում է այժմ պարթևների գրադեցրած երկրում, եզրափակում էր ողջ շարժումը: Այսպիսին էր ձախ թևի կազմը: Աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը, կադուսիներն ու կապադովկիացիները, ասորիներն ու մարաստանցիները, որոնք նույնպես ունենին մանգաղակիր մարտակառքեր: Ողջ զորքի ընդհանուր թիվը հետևյալն էր. քառասունհինգ հազար հեծյալ, երկու հարյուր հազար հետևակային»⁸⁴:

Երկու հեղինակն էլ մանրակրկիտ հաղորդում են պարսկական բանակի էթնիկ կազմի մասին, բայց աղվանները, որ, ըստ Արրիանոսի, գտնվում էին այնպիսի պատվավոր տեղում, ինչպիսին Դարեհ Գ-ի շրջանակն էր, զարմանալիորեն չեն հիշատակվում Կուրտիոս Ռուփոսի կողմից: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, որ վերջինս մ.թ. I դարի պատմագիր է, ապա հասկանալի կդառնա, որ աղվանների մասին Արրիանոսի հիշատակությունը մեծ չափով կորցնում է իր հավաստիությունը: Այսուհանդերձ բացատրության կարիք ունի աղվանների հիշատակության առկայությունը Արրիանոսի երկում: Երկու հեղինակների երկերի համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ, նախ՝ նրանց մոտ տարբեր էր պարսկական զորքի դասավորությունը և երկրորդ՝ Կուրտիոս Ռուփոսի համեմատությամբ Արրիանոսի մոտ ավել են հիշատակված **գաղթական «կարիացիները», ուքսերը, սիտակենները, սակերը, վրկանցիները, տապուրները, աղվանները և սակեսիները**, իսկ Արրիանոսի համեմատությամբ Կուրտիոս Ռուփոսի մոտ ավել են **մասագետները, սողդերը, կասպիացիները, բենետները, փռյուզիացիները, կատաոնները**: Արրիանոսի հելլեն վարձկաններին համապատասխանում են օտարերկրյա զինվորները: Այս ցանկի քննությունը առանձին ուսումնասիրության

84 Քվինտոս, Կուրցիոս Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, Եր., 1987, IV, 12, 6-13:

խնդիր է, ինչը, ցավոք, մինչև օրս չեն կատարել պատմաբանները: Սակայն հստակորեն կարելի է ասել, որ Արրիանոսի կողմից հիշատակված «**գաղթական» կարիացիները, ուքսերը, սիդակենները, սակերը և տապուրները** մասնակցել են ճակատամարտին, իսկ մասնակիցների մեջ հիշատակված **վրկաններին** կամ **վրկանացիներին** համապատասխանում են **կասպերը** կամ **կասպիացիները**: Սակայն կասկած չի հարուցում, որ ճակատամարտին մասնակցել են նաև Կուրտիոս Ռուփոսի հիշատակած **մասագետները, սոգդերը, կասպ-վրկանները, փոյուզիացիները, հորտուացիները Էվբեայից, կատաոնները, բենետները**: Իհարկե, առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, թե ինչու՞ նշված ցեղերի՝ ճակատամարտին մասնակցությունը ոչ միայն հավանական է, այլև իրականություն, իսկ աղվանների և սակեսիների մասնակցությունը՝ կասկածելի: Խնդիրն այն է, որ, մեր կարծիքով, եթե Կուրտիոս Ռուփոսը չի հիշատակում «**գաղթական» կարիացիներին**, ապա այդ պետք է բացատրել նրանց համեստ ռազմուժով, **սիտակենները** համարվել են **բաբելոնացիների** մի մասը, **ուքսերը** դիտարկվել են **շոշեցիների** կամ **սուսիանների** հետ որպես մի ամբողջություն, **տապուրները** նույնպես աչքի չեն ընկել իրենց ռազմուժով: Սակայն շատ զարմանալի է, որ Արրիանոսի երկում չեն հիշատակվում **մասագետները** և **սոգդերը**, որոնց չմասնակցելը ճակատամարտին պարզապես բացատրվում է: Եթե Արրիանոսը չի հիշատակում **բենետներին**, ապա դա նրանց աննշանության պատճառով միանգամայն հասկանալի է, եթե չի արձանագրում **կատաոնների** մասնակցությունը, ապա, դա էլ արդարացված է, քանի որ նրանք վաղուց ձուլվել էին **կասպադովկիացիների** մեջ և Արրիանոսի օրերում գոյություն չունեին, եթե չեն հիշատակվում **փոյուզիացիները**, ապա՝ հաշվի առնելով մակեդոնացիների կողմից Փոքր Ասիայի նվաճված լինելը, նրանք կարող էին չարժանանալ հեղինակի ուշադրությանը փոքրաթիվ լինելու պատճառով, իրողություն, որ կարող էր նաև այդպիսին չլինել, սակայն **մասագետների և սոգդերի** հիշատակության բացակայությունը գործնականում ոչ մի բացատրություն չունի: Ուստի մենք կփորձենք, մասնավորապես, անդրադառնալ **մասագետների**՝ Արրիանոսի կողմից չհիշատակվելուն: Պատմությունը հիշատակում է **մասագետներին** որպես սկյութական ցեղ, որի գոյությունը Միջին Ասիայում արձանագրում է Հերոդոտոսը: Պատմիչի խոսքերով՝ Կյուրոս Մեծը կամեցավ իրեն հպատակեցնել նաև **մասագետներին**, որոնք մեծաթիվ էին ու քաջարի, բնակվում էին արևելքում՝ **Արաքս գետից** այն կողմ, **խեղոններին** հանդիպակաց: Համաձայն պատմիչին հասած նյութերի՝ նրանք **սկյութական ազգ** էին⁸⁵: Արշավանքը **մասագետների** դեմ ավարտվեց պարսիկների պարտությամբ, իսկ Կյուրոսը սպանվեց⁸⁶: Ենթարկվո՞ւմ էին **մասագետները** մ.թ.ա. IV դարի վերջին Աքեմենյան տերությանը, թե՞ ոչ, դժվար է ասել: Սակայն հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ մ.թ.ա. V դարի վերջին Աքեմենյան Պարսկաստանի տարբեր կողմերում արդեն հայտնվել էին նրա իշխանությունը չճանաչող ցեղեր, պետք է ենթադրել, որ ավելի շուտ նրանք **անկախ** էին, **դաշնակից**, քան **հպատակ**:

Ամեն ինչից դատելով՝ մասագետների դեպի հարավ շարժվելը կատարվեց երկու ուղղությամբ՝ Միջին Ասիայի և Կովկասի: Մի բան հստակ է, որ մասագետների մի մասը գոնե մ.թ. I դարում հաստատվել էր Հյուսիսային Կովկասում, որտեղ թագավորություն էր ստեղծվել Արշակունյաց տոհմի կրտսեր ճյուղերից մեկի գլխա-

85 Տե՛ս Herodotus, I, 201:

86 Անդ, I, 202—216:

վորությամբ: Համենայն դեպս, Տակիտոսը, խոսելով հռոմեական փաստական գերության մեջ գտնվող Մեծ Հայքի նախկին թագավոր Վոնոնի փախուստի մասին, նշում է, որ նա փորձեց փախչել Հայաստան, որպեսզի այնտեղից անցնի **ալբանների և հենիոքների** մոտ և այնուհետև՝ իր ազգական սկյութների թագավորի⁸⁷: Որ հիշյալ **սկյութների** անվան տակ թաքնված են **մասագետները**, պարզ է դառնում Դիոն Կասիոսի մի հետաքրքիր հաղորդումից. «**Հրեաների պատերազմն այսպես ավարտվեց. մի երկրորդ պատերազմ սկսեցին ալանները, որոնք մասագետներ են.-Փարասմանեսի դրոմամբ: Այն մեծապես վնասեց Ալբանիային**⁸⁸ և Մեդիային, շոշափեց նաև Հայաստանն ու Կապադովկիան, որից հետո ալանները մասամբ համոզվեցին Վոլոգեսոսի ընծաներից, մասամբ էլ վախեցան Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսից և դադարեցրին (պատերազմը-Բ.Հ.):

Երբ Փարասմանես Իբերացին իր կնոջ հետ եկավ Հռոմ, (Անտոնինոսը) ընդարձակեց նրա իշխանությունը...»⁸⁹: Այս հաղորդման հետ կապված ծագում են մի քանի խնդիրներ, որոնք կարիք ունեն բացատրության: Խնդիրն այն է, որ Վ. Լատիշևի թարգմանության մեջ ալանների փոխարեն հիշատակվում են ալբանները⁹⁰, որի ճիշտ լինելու դեպքում մեր պատկերացումները կարող են արմատական փոփոխությունների ենթարկվել: Գերմանացի նշանավոր պատմաբան Թ. Մոնզենը, ելնելով Ալբանիայի անվան հիշատակության բացակայությունից, այն համարել է թյուրիմացություն և գտել, որ **ալբանների երկիրը** ևս պետք է տուժեր **ալանների արշավանքից**⁹¹: Սակայն, եթե տեքստում եղել է ալբաններ, ապա Ալբանիայի անվան բացակայությունը միանգամայն տրամաբանական է: Վ. Լատիշևի թարգմանության հրատարակիչները, անդրադառնալով **մասագետների՝ ալբանների** հետ նույնացնող արտահայտությանը, ենթադրել են, որ երևի դա արդյունք է երկուսի էլ **Արաքսի մոտ** ապրելու⁹², քանի որ նրանց նույնացումը չի ապացուցվում և չի հաղորդվում այլ աղբյուրներով: Կ. Տրևերը արձանագրում է, որ XI դարի հեղինակ Քսիֆիլիոսը, որը քաղվածքներ է կատարել Դիոն Կասիոսի չպահպանված գրքերից, ալանների փոխարեն հիշատակում է ալբաններին, սակայն XI դարի և XII դարի սկզբի պատմիչ **Ջոնարասը** արշավանքի մասնակիցներին համարում է **ալաններ**⁹³:

Թ. Մոնզենը Դիոն Կասիոսի նշված հատվածում հանդիպող Վաղարշին նույնացնում է պարթևական թագավոր Վաղարշ Բ-ի հետ (105-147)⁹⁴, սակայն, մեր կարծիքով, ճիշտ է Կ. Տրևերը՝ գտնելով, որ պատմիչը խոսում է հայոց Վաղարշ Ա թագավոր մասին (113/117-140), քանի որ **Մեծ Հայքի** վրա էին առաջին հերթին արշավել **ալանները**, և ավելի հեշտ էր նրա համար կաշառել թշնամուն, քան Պարթևստանում գտնվող Վաղարշ Բ-ին⁹⁵:

87 Տե՛ս Corn. Tacitus, Ann., II, 68:
 88 Այսպես է Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանության մեջ, սակայն բնագրում բացակայում է Ալբանիայի անունը:
 89 Տե՛ս Dio Cassio, LI, 15, 1:
 90 Տե՛ս В.В. Латышев, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1948, թիվ 2, էջ 277:
 91 Տե՛ս Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405: Թ. Մոնզենի տեսակետը ճշմարտանման է համարում Կ. Տրևերը (նշվ. աշխ., էջ 137):
 92 Մասագետներն Արաքսի տակ հասկանում էին ներկայիս Ամու-Դարյան (հին Յաքսարտը):
 93 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 130: Տեղեկությունը վերցված է Թ. Մոնզենից (Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405):
 94 Տե՛ս Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405: Հեղինակը Վաղարշ Բ-ին սխալմամբ կոչում է Վաղարշ Գ, որն իշխել է բավական ուշ՝ 148-192 թթ.:
 95 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 130-131:

Ալանների կամ ալբանների արշավանքը (էթնիկական այս կնճռին մենք դեռ կանդրադառնանք), առաջին հայացքից, կարող էր տեղի ունենալ Անտոնինոս Պիոս (138-161) կայսեր իշխանության առաջին տարիներին, որի անունը հիշվում է Դիոն Կասիոսի երկի համապատասխան բաժնում: Սակայն, եթե հաշվի առնենք, որ հրեական ապստամբությունը ճնշվեց 135 թվին, ապա վերոհիշյալ արշավանքը պետք է դնել 135 կամ 136 թվին: Դատելով արշավողների էթնիկ պատկանելությունից՝ **ալան-մասագետները** կամ **ալբան-մասագետները այդ ժամանակ** հաստատվեցին, եթե ալաններ էին, Արևելյան Այսրկովկասում, իսկ եթե **ալբաններ** էին՝ դրանից ոչ շատ առաջ: Կլավդիոս Պտղոմեոսը, որ օգտվել է ավելի հին նյութից, Ասիական Սարմատիայի նկարագրության մեջ չի արձանագրում **մասագետների** հայտնվելը **Այսրկովկասում**⁹⁶: Սակայն Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը, որը Ասիական Սարմատիայի բաժնում նույնպես շարադրված է հին նյութերի հիման վրա, արձանագրում է, որ Արևելյան Այսրկովկասի տարածքը մինչև Կուր գետը եղել է Ասիական Սարմատիայի մաս⁹⁷: Մասագետները, որոնց հայկական աղբյուրները գիտեն **Մազքուրք** կամ **Մազքուր** անունով, հայտնվեցին Այսրկովկասում, հավանաբար, ինչ-ինչ ցեղերի ճնշման ներքո և կորցնելով իրենց տարածքները Հյուսիսային Կովկասում՝ հաստատվեցին Արևելյան Այսրկովկասում իրենց պետական կառույցներով հանդերձ: Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը արձանագրում է հենց այդ պահը, երբ **մասագետ-մազքուրքները** հաստատվել էին Արևելյան Այսրկովկասում և չնայած ունեին իրենց թագավորությունը, դեռևս չէին համարվում քաղաքակիրթ աշխարհի մաս: Սակայն, շատ չանցած, նրանք տիրեցին նաև այսպես կոչված **Ալբանիա-Աղվանքի** արևմտյան մասին ևս, որից հետո նրանց պետությունը սկսեց ավանդույթի ուժով հարևանների կողմից կոչվել **Ալբանիա-Աղվանք**՝ պահպանելով, սակայն, իր **Մազքթաց թագավորություն** անվանումը: Այդ են հավաստում Փավստոս Բուզանդի հաղորդումները: Վերջինս, անդրադառնալով Գրիգորիս եպիսկոպոսի Աղվանից և Վրաց եպիսկոպոս կարգվելուն, գրում է. «...ի հնգետասանամենից եհաս յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց և Աղուանից, այսինքն սահմանացն Մազքթաց»⁹⁸: Դժվար չէ տեսնել, որ պատմիչը, հակառակ Ս. Երեմյանի այն տեսակետի, թե IV դարում միաժամանակ գոյություն են ունեցել Աղվանքի և Մազքթաց թագավորությունները, տալիս է միանգամայն այլ տեղեկություն՝ նույնացնելով այդ երկուսը:

Մազքթաց թագավորության նաև Աղվանք կոչվելը շփոթության մեջ է գցել Արրիանոսին, որը, իմանալով նրանց նույնության մասին, մասագետների փոխարեն Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից է դարձնում **ալբաններին**, ինչպես նաև **սակերին և սակեսիններին**: Անշուշտ, պատմիչի կողմից նման մոտեցումը կարելի է հեշտությամբ բացատրել այն իրողությամբ, որ **մասագետները սկյութ** էին համարվում: Եվ քանի որ Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն»-ից պարզ էր, որ Այսրկովկաս ներթափանցել էին **սկյութ-սակերը**, որոնք անգամ իրենց անունն էին թողել Հայաստանի մի արգավանդ երկրամասի՝ Շակաշենի, վրա, Արրիանոսը **մասագետների** տակ տեսնում է ոչ միայն **ալբաններին**, այլև **սակերին** ու **սակե-**

96 Տե՛ս Cl. Ptol., Geographia, V, 8, 1-3: Պտղոմեոսը, իհարկե, մահացել է 168 թվին, սակայն նրա օգտագործած նյութերը շատ ավելի հին են:

97 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ», էջ 25-27: Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 347-348:

98 Փավստոս Բուզանդ, դար. Գ, գլ. Ե:

սիններին: Սակայն, եթե առաջինի հիշատակությունը տրամաբանական է, առավել ևս, որ Դիոն Կասիոսի մի շարք ձեռագրերում **ալբանները** նույնանուն են **մասագետներին**, ապա մյուսների հիշատակությունը, թերևս, կարող է զարմանք հարուցել: Այսպես, եթե սակեսինները համապատասխանում են Շակաշեն-Սակասենի բնակիչներին, ապա անունն կեղծ է, քանի որ ցեղի անունը **սակ** է, ոչ թե **սակեսին** կամ **սակասեն**:⁹⁹ Այլ խոսքով նրանք պետք է **սակերի** մաս կազմեին, եթե, իհարկե, IV դարի վերջերին դեռ պահպանել էին իրենց էթնիկ գիտակցությունը: Մեկ այլ խնդիր էլ է առաջանում. այդ ինչպե՞ս է, որ կովկասյան լեզուներով խոսող **աղվանները** (գոնե այդպիսին պետք է լինեին դրանք **գարգարացիների, ուդինների** և այլ ցեղերի Այսրկովկաս ներխուժելուց հետո) հանգիստ նույնանուն են իրանալեզու **մասագետ-մագրոսների** հետ: Պատճառը կարող է լինել միայն այն իրողությունը, որ Ստրաբոնի օրերում **աղվան-ալբանները** դեռևս գերակշռաբար իրանախոս ցեղեր էին և միայն մ.թ. I դարի երկրորդ կեսին Աղվանք-Ալբանիայի էթնիկ դիմագիծը վերածվելու էր գերազանցապես **կովկասյանի**: Այլ խոսքով՝ աղվանները մինչև մ.թ. I դարի երկրորդ կեսը և անգամ՝ ավանդաբար, դրանից հետո էլ համարվում էին սկյութական աշխարհի մաս: IV դարում **մասագետ-մագրոսները** իրենց Սանեսան թագավորի գլխավորությամբ հարձակվեցին Մեծ Հայքի թագավորության վրա՝ ավերելով ու կողոպտելով ենթարկելով մինչև Փոքր Հայքի Սատաղ և հայոց թագավորների Ատրպատականյան ձեռական իշխանության մեջ գտնվող Գանձակ քաղաքները¹⁰⁰: Թշնամին, ի վերջո, Օշականի ճակատամարտում (331 կամ 332 թվին) ջախջախվեց, իսկ նրանց թագավոր Սանեսանն սպանվեց: Այս առնչությամբ շատ հետաքրքիր է այն փաստը, որ հայոց Խոսրով Բ Կոտակ թագավորը, տեսնելով սպանված Սանեսանին, լաց եղավ և հայտարարեց, թե **«եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի»**¹⁰¹: Այլևս կասկած չի մնում, որ հայոց Կոնոն թագավորի ժամանակներից Արշակունի թագավորների կողմից կառավարվող **սկյութները** հենց նույն **մասագետ-մագրոսներն** են, որոնք արդեն մ.թ. II դարում հաստատվել էին Այսրկովկասում իրենց պետական ողջ կառույցով: Ասվածի լույսով պարզ է դառնում, թե ինչու Կասպադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսը կարող էր, որպես պատմիչ, Դիոն Կասիոսի կողմից հիշատակված մասագետ-մագրոսների անվան տակ տեսնել **սկյութ-սակերին, աղվաններին** և իր կողմից հավելված **սակեսիններին**:

Այս ամենը շատ տրամաբանական է, սակայն բախվում է երկու փաստի: Դրանք են Դիոն Կասիոսի կողմից **ալբանների** նույնացումը **մասագետների** հետ և Պլինիոս Ավագի և նրան հետևող Գայոս Սուլինի հաղորդումն այն մասին, որ Ալբանական թագավորը Ալեքսանդր Մակեդոնացուն երկու հաղթամարմին շուն է նվիրել: Լատին հեղինակը գրում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի ժամանակ արբանական թագավորը նրան մի անտվոր մեծության շուն է նվիրում: Տեսնելով, թե ինչպես շունը, չնայած իր ահռելի չափերին, ոչ մի ակտիվություն հանդես չի բերում իր վրա բաց թողնված արջերի և վարազների նկատմամբ, Ալեքսանդրը կարգադրում է նրան սպանել: Երբ լուրը հասնում է ալբանական թագավորին, վերջինս ուղարկում է երկրորդ շունը՝ առաջարկելով նրա խիզախու-

99 Որոշ հետազոտողներ փորձում են Պլինիոսի հիշատակած Sacasan-ներին նույնացնել Sacasin-ների հետ, սակայն նման փորձն անգամ անհեթեթություն է, քանի որ նրանք գտնվում էին հակառակ Շակաշենում հաստատված սակերի, ճորդիսի ավազանում:

100 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. է: 101 Աճը:

թյունը փորձել **առյուծների** կամ **փղերի** վրա: Եթե հավատանք Պլինիոսին, ապա շունը հաղթում է մի **առյուծի** և մի **փղի**¹⁰²: Անկախ այն հանգամանքից, թե որքանով պետք է հավատալ այդ պատմությանը, նշենք, որ մասագետների անվան բացակայությունը Արրիանոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակում հետաքրքիր է նաև այլ տեսանկյունից: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ Կուրտիոս Ռուփոսը սխալմամբ է հիշում մասագետներին Գավգամելայի ճակատամարտում, ուստի առավել քան հետաքրքիր է, թե ինչպես է Արրիանոսը նրանց դուրս թողնում Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակից, երբ նա **մասագետներին** հիշատակում է Միջին Ասիայում մղված կռիվների կապակցությամբ: Նույն ձևով Արրիանոսին ծանոթ են **սոգդերը**, որոնք նույնպես չեն հիշատակվում Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների մեջ¹⁰³: Եզրակացությունը մեկն է. Արրիանոսն, իրոք, **մասագետներ** ասելով հասկացել է և մատուցել **ալբաններին, սակեսիներին ու սակերին**:

Արրիանոսի մոտ մի թյուրիմացություն էլ կա: Հիշատակելով Գավգամելայի ճակատամարտի սկզբում պարսկական բանակի դասավորությունը՝ Արրիանոսը **ալբաններին** տեղադրում է **աջ թևում**, սակայն ճակատամարտի ընթացքում **ալբանները հանկարծակի հայտնվում են Գարեհ Գ. Կողոմանին անմիջապես շրջապատող «սերկևիլակի» պարսիկների, հնդիկների, «գաղթական» կարիացիների ու նետաձիգ մարդերի** հարևանությամբ¹⁰⁴: Հակառակ Արրիանոսի՝ Կուրտիոս Ռուփոսը նման մանրամասնություններ չի հաղորդում¹⁰⁵: Ավելին, ըստ Արրիանոսի՝ **Գարեհ Կողոմանը գտնվել է ձախ թևում**, իսկ **ալբաններն ու սակեսիները՝ աջ**¹⁰⁶: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ, համաձայն Կուրտիոս Ռուփոսի, հենց **մասագետներն** էին գտնվում ձախ թևում, ապա պարզ կդառնա, որ պարսից արքային շրջապատողների մեջ **մասագետ-սակ-սկյութներն** էին և ոչ թե **աջ թևում իբր թե գտնվող ալբաններն ու սակեսիները**: Ինչ վերաբերում է Արրիանոսին, ապա նա Գարեհին տեղորոշում է կենտրոնում: Ինչպես տեսնում ենք, մտածելու շատ բան կա, սակայն մի բան հստակ է, որ ճակատամարտին **ալբանները կամ սակեսիները չեն մասնակցել**:

Կա մի հարց ևս, որը շրջանցել ոչ մի կերպ չի կարելի: Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը շարադրողները, որոնք ձեռքի տակ են ունեցել զանազան վավերագրեր, ոչինչ չեն հայտնում այն մասին, թե մեծ զորավարը կամ նրա մերձավոր հետնորդները երբևէ փորձել են գրավել Հայաստանը կամ Այսրկովկասը¹⁰⁷: Ուստի միանգամայն տեղին է Կ. Տրևերի տարակուսանքը, թե ի՞նչ աղբյուրների հիման վրա է Պլինիոս Ավագը գրել, թե մակեդոնական զորքերը գրավել են Հայաստանը, **Իբերիա-Վիրքը** և **Ալբանիա-Աղվանքը**¹⁰⁸: Պլինիոսն իր աշխատությունը գրել է նշված ղեաքերից գրեթե չորս դար անց, և նրա աղբյուրը հայտնի չէ, սակայն նրա աշխատությունը հիմք է ծառայել III դ. առաջին կեսի հեղինակ Հուլիոս Գայոս Մոլինին, ըստ որի՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճել է **Հայաստանը, Իբերիան և Ալբանիան**¹⁰⁹: Կ. Տրևերի կարծիքով՝ Պլինիոսի նման հաղորդումը

102 Տե՛ս Plin. Natur. Hist., VIII, 149:

103 Տե՛ս Arr., IV, 16, 4-6; 17, 1-7:

104 Անդ, III, 13, 1:

105 Տե՛ս Curt. Rufus, IV, 14, 8, Arr., III, 11, 4:

106 Տե՛ս Arr., III, 11, 5:

107 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 54:

108 Տե՛ս Անդ: Plin. Nat. Hist., IV, 10, 39:

109 Տե՛ս Հուլիոս Մոլին, տե՛ս В.В. Латышев, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1949, թիվ 3, էջ 241 (IX, 19):

պետք է բացատրել այն իմաստով, որ նա ոչ թե նկատի է ունեցել հենց Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները, այլ **դիադոխների** և, որ շատ հնարավոր է, **սելևկյան զորավար Պատրոկլեսի** շրջայցը Կասպից ծովում, որի հաշվետվությունից օգտվել է հռոմեական զորավար Գնենս Պոմպեոսը¹¹⁰:

Հայտնի է, որ պարսկական զորավար, ազգությամբ մար **Ատրպատը** Գավգամելայի ճակատամարտից հետո հարեց Ալեքսանդրին և ստացավ Մարաստանի մի մասի կառավարման իրավունքը, որն այնուհետև նրա անունով սկսեց կոչվել **Ատրպատական**¹¹¹: Սակայն ոչինչ հայտնի չէ ո՛չ Հայաստանի գրավման և ո՛չ էլ Կուրի ձախափնյակի կարգավիճակի մասին, որը մենք միանգամայն գիտակցաբար Ալբանիա-Ադվանք չենք կոչում: Թե ինչ կացություն է տիրել այսպես կոչված՝ հետագա **Ալբանիա-Ադվանքի** տարածքում, պարզապես հայտնի չէ: Իսկ Կ. Տրևերի բերած տեղեկությունն այն մասին, թե 1929 թ. Պարտավի շրջանում հայտնաբերվել է մ.թ.ա. II դարի մակեդոնական և սելևկյան դրամների գանձ, գրոշի արժեք չունի, քանի որ այդ տարածքը պարզապես մաս էր կազմում Մեծ Հայքի թագավորության, ուստի ոչ մի կերպ չի կարող կապվել **Ալբանիա-Ադվանքի** հետ:

Պատրոկլեսն իր Կասպից ծովի շրջայցը կազմակերպեց մ.թ.ա. 283-282 թթ. Մելևկոս Ա-ի և նրա կառավարչակից որդի Անտիոքոս Ա-ի հանձնարարությամբ: Հայտնի չէ, թե որտեղ պատրաստվեց Պատրոկլեսի տորմիդը: Ստրաբոնը և Պլինիոսը, օգտվելով Էրատոսթենեսի գործերից, որոնց համար հիմք է ծառայել Պատրոկլեսի հաշվետվությունը, կցկտուր տեղեկություններ են պահպանել Պատրոկլեսի արշավախմբի գործունեության մասին¹¹²: Պատրոկլեսի արշավախումբը ցույց տվեց, թե իբր՝ **Կասպից ծովը հյուսիսում միանում է օվկիանոսին**, իսկ **Մայոսիսը կապված չէ Կասպից ծովին**¹¹³: Ա. Հերմանի կարծիքով՝ Պատրոկլեսի ծովային շրջայցի արդյունքները արտացոլվել են Կ. Պտղոմեոսի քարտեզում¹¹⁴: Բոլորովին հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, թե Պատրոկլեսի արշավախմբի արդյունքները ճիշտ էին, թե սխալ, վերջինս մեծ նպաստ բերեց անտիկ աշխարհագրության զարգացմանը: Ինչպես արդեն նշվեց, Ստրաբոնը և Պլինիոս Ավագը միջնորդավորված ձևով օգտվել են Պատրոկլեսի արշավախմբի նյութերից: Սակայն այդ բոլորովին չի նշանակում, թե Պլինիոսը, **Կասպից ծովը** կոչելով «mare Albanum», նշված տեղեկությունը վերցրել է Պատրոկլեսից:¹¹⁵ Այն կարող էր լինել պարզապես իր ժամանակաշրջանի իրողություն:

Էլ ավելի ցնցող է Կ. Տրևերի և նրան հետևողների այն կարծիքը, թե իբր՝ **հայոց Արտաշես Ա թագավորը (189-160)** գրավել է **Կուրի Աջափնյակը**, որտեղ իբր ապրում էին **շակերը, ուտիները և գարգարները**¹¹⁶: Հետաքրքիրն այն է, որ եզրակացությունը կատարվում է Ստրաբոնի իբր՝ հաղորդումների հիման վրա, երբ հույն աշխարհագրագետի մոտ անգամ հեռավոր ակնարկ չկա այդ մասին¹¹⁷: Ինչ վերաբերում է **Կասպիանե-Կասպին**, ապա մենք վաղուց ցույց ենք տվել, որ Հայոց Արտաշես Ա թագավորի կողմից մարերից գրավված **Կասպիանեն** դարձել է Մեծ Հայքի թագավորության մաս և երբեք բաղկացուցիչը չի եղել **Ադվանից թա-**

110 Տե՛ս Կ.Յ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 55: Տե՛ս նաև Դուլիոս Սոլին, IX, 56 և այլք:
111 Տե՛ս Strabo, XI, 13:
112 Տե՛ս Strabo, XI, 7, 3:
113 Տե՛ս Անդ, XI, 7, 1; 6, 1: Plin. Nat. Hist., VI, 36-38:
114 Տե՛ս A. Hermann, Kaspisches Meer, PWK, էջ 2285; Kiessling, Hyrcania, PWK, էջ 465:
115 Տե՛ս Plin., Nat. Hist., IV, 15, 39:
116 Տե՛ս Կ.Յ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 58:
117 Տե՛ս Strabo, XI, 4-5:

գավորության: Մակայն **Կասպիանե** անունով **մարզ** եղել է նաև **Աղվանքում**, որի մասին հայտնում է ոչ միայն Ստրաբոնը, այլև հայկական «Աշխարհացոյց»-ն ու Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն»-ը: Ուստի Ստրաբոնի երկում ոչ մի հակասություն էլ չկա, որից ձգտելով կառչել, Կ. Տրևերը հայտարարում է, թե այդ հակասականությունը արդյունք է այն բանի, որ Ստրաբոնն իբր Աղվանքը նկարագրել է Պատրոկլեսի տվյալների համաձայն, այսինքն՝ իբրև թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով ստեղծված կացությունն արձանագրելով: Այս ամբողջը մատից ծծած է և ոչ մի հիմք չունի և, հասկանալի պատճառներով, չի կարող կռվան ծառայել՝ ցույց տալու համար այբանների գոյությունը նշված ժամանակներում:

5. Այսպես կոչված Աղվանքի թագավորության մասին

Կ. Տրևերը Աղվանից թագավորության հիմնադրումը դնում է մ.թ.ա. I դարում¹¹⁸, չնայած չի բացառվում, որ այն ստեղծվել է մ.թ.ա. II դարի վերջին երեսնամյակում: Հենց այս պետության մասին է, որ Ստրաբոնը գրում է, թե 26 ցեղերի համադաշնություն էր: Աղվանից թագավորությունը քաղաքական կյանքում հայտնի է դառնում մասնավորապես Գնեոս Պոմպեոսի արշավանքների շնորհիվ, ուստի մինչ այդ ասել, թե այսպես կոչված աղվանները հիշատակվում են աղբյուրներում, նշանակում է կեղծել պատմությունը:

Ավաճի լույսով կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների: **Մասագետներին**, որ ավանդաբար տեղորոշում են Միջին Ասիայում, սկզբնաղբյուրները տեղադրում են Դոնի մերձակայքում: Մաքսիմոս Տյուրացին նշում է, որ Կասպադովկիայում պաշտում են լեռը և երդվում նրանով, **մեռուների** մոտ այդ դերը խաղում է լինը (իմա՝ **Մայոտիսը=Ազովի ծով-Բ.Հ.**), իսկ **մասագետների** մոտ՝ **Տանաիսը** (իմա՝ Դոն գետը-Բ.Հ.)¹¹⁹: Տեղեկությունն այնքան հստակ է, որ **մասագետների** գոնե մի հատվածը պետք է տեղադրել Դոն գետի, հավանաբար, ստորին ավազանի շրջանում: Նրանք սկզբում հաստատվում են Հյուսիսային Կովկասում և, դատելով հայոց Պատմահոր տեղեկություններից, մ.թ.ա. II դարի 30-ական թվականների վերջին կամ 20-ական թվականներին նրանց մի մասը ներխուժում է Այսրկովկաս և հիմք դնում մի շարք ցեղային թագավորությունների, որոնց բնակիչները միմյանց չէին հասկանում լեզվական պատմեչի պատճառով: Յավոք, Մովսես Խորենացին նրանց անունը չի պահպանել և լոկ անվանում է «**եկամուտ**» ազգ: Ի վերջո, **մասագետները** միավորվում են և ստեղծում իրենց միասնական թագավորությունը, որն, անկասկած, կոչվելու էր նրանց անունով: Մակայն հայերը, հիմք ունենալով այն իրողությունը, որ իրենց կողմից **Աղվանից դաշտ** կոչված տափարակի հյուսիսային հատվածը զբաղեցնում են մասագետները, նոր ծնունդ առած թագավորությունը կոչում են **Աղվանից դաշտի պետություն** կամ, այլ խոսքով, պարզապես **Աղվանք** (հին ձևը՝ **Ալոբանք-Բ.Հ.**), որն անցնում է հունա-հռոմեական աշխարհին աննշան փոփոխությամբ՝ **կելտական աշխարհի Ալբանիա** անվան ազդեցությամբ: Նմանությունը գոտ պատահական է:

Մասագետների գտնվելը Միջին Ասիայում և Հյուսիսային Կովկասում ու Այսր-

¹¹⁸ Տե՛ս Կ.Յ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 58-59:

¹¹⁹ Տե՛ս Բ.Յ. Լադիշև, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1948, թիվ 2, էջ 278:

կովկասում քյուրիմացության մեջ է գցել ոչ միայն Պլինիոս Ավագին, այլև շատ այլ հեղինակների: Եթե Միջին Ասիայի **մասագետները** ենթարկվում են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, ապա ալբան-մասագետ նույնացումը կարող էր ծնել այն միտքը, թե մակեդոնական մեծ զորավարը գրավել է նաև **Ալբանիան**, ինչը հնարավոր էր միայն **Հայաստանի** և **Իբերիա-Վիրքի** նվաճման դեպքում: Այդ շփոթին նպաստել է նաև այն իրողությունը, որ Կովկաս անունով լեռներ գտնվում էին ոչ միայն Կովկասում, այլև Միջին Ասիայի և ներկայիս Աֆղանստանի տարածքում: Եվ երբ Վոնոնը փախչում էր, նա հույս ուներ ապավինել ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասի Արշակունի թագավորով կառավարվող սկյութներին, այլև **ալբան** կոչվող **մասագետներին**: Չնայած **գարգարացիների** և **մյուս կովկասալեզու ցեղերի** ներխուժմանը **Այսրկովկաս** և **Կուրի Չախափնյակի բնակչության էթնիկ փոփոխությանը**, շատ չանցած Գարգարացվոց նոր ձևավորված թագավորությունը հարձակման ենթարկվեց **մասագետական նոր ցեղերի** կողմից, որոնք հիմք դրեցին **Մազքթագ** կամ **Մասագետների թագավորությանը**: Հատկապես հենց այս կրկին **ալբան** անունը ստացած **մասագետները** հարձակվեցին մինչև **Մեդիա** և **Կապադովկիա**: Ուստի Դիոն Կասիոսի մոտ խոսքը վերաբերում է ոչ թե ալաններին, ինչպես ընդունված է, այլ **ալբան-մասագետներին**, և այդ է պատճառը, որ հարձակման ենթարկված երկրների շարքում բացակայում է **Ալբանիայի անունը**: **Կովկասալեզու ցեղերը մասագետ-մազքութների ճնշման տակ** շարժվեցին **Աղվանքի արևմտյան շրջանները**՝ ընդունելով, սակայն, մազքթաց Արշակունի թագավորի իշխանությունը: Իսկ երբ 387 թվին Աղվանից թագավորությունն ընկավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո, **պարսից արքունիքը մազքութներով բնակեցված շրջանը վերածեց արքայական տիրույթի** և հանձնեց Աղվանից կամ Ծորա մարզպանի կառավարմանը, ստեղծեց Լփնաց և Բաղասականի թագավորությունները, որի արդյունքում **Մազքթաց Արշակունիների իշխանությունը պահպանվեց միայն կովկասալեզու հատվածի վրա, որի գլխավոր ցեղի՝ գարգարացիների համար Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծեց այսպես կոչված աղվանական գրերը**:

6. Ովքե՞ր են ալարոդները և արդյո՞ք կապ կա նրանց և «աղվանների» միջև

Մենք պարզեցինք, որ այսպես կոչված **ալբան-աղուանները** գոյություն չունեին մ.թ.ա. IV դարում: Սակայն Հերոդոտոսը պահպանել է մի ցեղանուն **ալարոդիներ** անունով, որի առաջին մասը կարծես ինչ-ինչ նմանություն ունի «ալբան»-ի հետ: Դիշտ է, պատմագիտության մեջ **ալարոդներին**, ավելի շուտ, փորձել են նույնացնել **ուրարտացիների** հետ, սակայն շուտով կտեսնենք, որ նման մոտեցումն էլ քննություն չի բռնում:

Այսրկովկասի արևելյան հատվածը էթնիկ առումով, բառիս իսկական իմաստով, հիշեցնում էր մի խառնարան, ուր ալիք առ ալիք հայտնվել են տարբեր ցեղախմբերի ներկայացուցիչներ: Վանյան բևեռագիր արձանագրությունները՝ կապված Վանի թագավորության քաղաքական ազդեցության շրջանակների հետ, ըստ էության, չեն անդրադարձել նշված տարածաշրջանին՝ չնայած տարբեր էթնիկական խմբերի ներթափանցումներ Այսրկովկաս եղել են թե՛ այդ շրջանում և

թե՛ դրանից էլ առաջ: Ուստի մեզ համար առավել հին վկայություններն ու տեղեկությունները պահպանել են հունա-հռոմեական հեղինակների երկերը, որոնք արձանագրում են քաղաքական և էթնիկ անցուղարձերը՝ սկսած Մարաստանի քաղաքական ասպարեզ մուտք գործելու և Աքեմենյան Պարսկաստանի հանդես գալու ժամանակներից:

Հերոդոտոսի երկի համաձայն, ինչպես արդեն վերը նշեցինք, Աքեմենյան տերությունը պարսից արքայից արքա Դարեհ Ա Վշտասպի (522-486) կողմից բաժանվեց 20 սատրապությունների: Ինչպես նշում է հեղինակը. «**Յուրաքանչյուր ազգի նա կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը**»¹²⁰: Այդ սկզբունքը խախտվել է փաստորեն մեկ անգամ՝ կապված կասպերի հետ, որոնք իրենց հյուսիսից հարավ գաղթի ճանապարհին հայտնվել են հատվածաբար, աշխարհագրական տարբեր և իրարից հեռու վայրերում: Այլ խոսքով, պարսից արքունիքը նպատակ չի ունեցել որևէ ժողովրդի վարչականորեն տրոհել տարբեր սատրապությունների տարածքում, այլ, որպես կանոն, մի քանիսին մտցրել է մեկ սատրապության մեջ: Հակառակ դրան, ուսումնասիրողների՝ ցայսօր քաղաքացիություն ստացած կարծիքով, պարսից արքունիքը Հայաստանի տարածքում ստեղծել է ոչ միայն XIII սատրապությունը, որտեղ հակամե հանվանե հիշատակվում են հայերը և Հայաստանը, այլև XVIII-ը, որի մասին Հերոդոտոսը գրել է. «**Մատիենների, սասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնութերորդ մահանգն էր**»¹²¹: Այսպիսով, չնայած բոլոր փաստերին և փաստարկներին, ստացվում է մի անհետք վիճակ: Մի կողմից՝ բոլոր տվյալները հստակ հավաստում են հայ ժողովրդի գոյությունը Արևելյան Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից, ըստ ուսումնասիրողների, վերջինս բնակեցված է **մատիեններով, սասպեյրներով և ալարոդներով**: Ուստի՝ կամա թե ակամա, նրանց մի մասի մոտ ծնունդ է առել այն միտքը, թե **ալարոդների** տակ պետք է հասկանալ **հայերին** կամ էլ **հայացած ուրարտացիների հետնորդներին**: Նման եզրակացության հանգել է ճանաչված պատմաբան Գ. Մարգսյանը, որն անդրադառնալով այդ խնդրին, գրել է. «**Արևելյան (իմա՝ Հայաստանի-Բ.Հ.) մասի վերաբերյալ այդ (հարցուփորձից, պարսիկների և հույների պատմածներից, լոգոգրափոսների գրառումներից) աղբյուրները լռել են և Հերոդոտոսը նույնիսկ չի իմացել, թե Հայաստանը (Արմենիան) տարածվում է նաև այդ հողերում: Դրանց մասին նա տեղեկացել է միայն պարսկական պաշտոնական վավերագրերից, այն էլ արամեերենից արված հունարեն թարգմանություններից, որտեղ Հայաստանը (Արմենիան) հնացած ձևով կոչվել է Ուրարտու: Այսպես է պատահել, որ նա Արևելյան Հայաստանը բնակեցրել է ալարոդներով (ուրարտացիներով), մինչդեռ այնտեղ հայերն են ապրել, ինչպես այդ բխում է Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ այդ տարածքը Արմինա անվանելու փաստից: Ուրարտացիներն այդ ժամանակ այլևս գոյություն չունեին, նրանք հայացել էին: Ուստի Հերոդոտոսի այս հատվածում հիշատակված ալարոդների տակ միանշանակ կերպով պետք է հասկանալ հայերին և վերը մեջ բերված հատվածը (V, 94) հասկանալ այսպես. «Մատիենների, սասպեյրների և արմենների վրա սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ: Սա տասնութերորդ շրջանն**

120 Herodotus, III, 90: Տե՛ս նաև Գերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, III, 30:

121 Անդ, III, 94:

է»»¹²²:

Այս, անշուշտ, վերին աստիճանի սրամիտ բացատրությունը, ցավոք, հանդիպում է դժվարությունների մի շարք պատճառներով: Նախ, աստրապությունների ցուցակը և աստրապությունների մեջ մտնող ժողովուրդների և ցեղերի ցանկը, ամտարակույս, Հերոդոտոսի ստեղծագործությունը չէ, որի հիմքում դրված լինեին մասամբ հունական աղբյուրներ, իսկ մյուս մասով՝ պարսկական արամեագիր վավերաթղթեր: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ այն ամբողջությամբ ծագում է պարսկական մի ինչ-որ փաստաթղթից: Հետևաբար ենթադրել, թե պարսիկները **հայերի մի մասին** անվանել են **արմեններ**, իսկ **մյուս մասին՝ ալարոներ**, անընդունելի վարկած է: Բացառությամբ կասպերի, որոնք հիշատակվում են երկու տարբեր աստրապությունների մեջ և, որ կարևոր է, նույն անունով ու այդ իրողությունը հատուկ քննություն է պահանջում, մյուս բոլոր դեպքերում ժողովուրդները վարչականորեն երբեք չեն բաժանվում, ուստի ավելի շուտ պետք է ենթադրել, որ **ամբողջ Հայաստանն է մտել տասներեքերորդ աստրապության մեջ**, քան վերջինիս տարածքում ստեղծվել են տասներեքերորդ և տասնութերորդ աստրապությունները:

Սակայն ամենաարտառոցն այն է, որ ասվածի լույսով և ցայսօր հայագիտության մեջ արմատացած տեսակետներով առաջնորդվելու դեպքում ստիպված ենք հանգելու մի անհեթեթ եզրակացության, թե մակեդոնական-սելևկյան շրջանում անգամ **այսբեփրատյան Արմենիան** ընդգրկել է միայն **Ճովիքը, Աղձնիքը, Տուրուբերանը, Վանա լճի ավազանը** և **Այրարատի մի մասը**¹²³: Եվ դա այն դեպքում, երբ վանյան թագավոր Ռուսա Ա-ի թողած **Ճովինարի արձանագրության** տվյալները հստակորեն արձանագրում են հայկական բնակչության կամ ցեղերի գոյու-

ՊԱՏՄԱՆԻԹՅՈՒՆ

Գ (10) Գրքի, քիվ 3 (35) հուլիս-սեպտեմբեր, 2011

Վեմ համահայկական համոզ

122 Գ. Սարգսյան, Պատմահայր Գերոդոտոսը, տես Գերոդոտոս, էջ 576:

123 Այսպիսի կարծիք են հայտնել այնպիսի նշանավոր հայագետներ, ինչպիսիք են Զ. Զյուրբմանը և Զ. Մանանդյանը: Ըստ առաջինի՝ այսբեփրատյան Հայաստանը պարունակել է իր հետագա 15 նահանգներից հազիվ 4-ը. «Չորրորդ Հայքը (ինձ՝ Օոփքը-Բ.Գ.), Աղձնիքը, Տուրուբերանը և Այրարատը» (Զ. Զյուրբման, նշվ. աշխ., էջ 16), իսկ երկրորդը՝ ընդհանուր առմամբ ընդունելով Զ. Զյուրբմանի եզրակացությունը, գտնում էր, որ այն «ըստ իս մոտավորապես ճիշտ է, բայց կարոտ է որոշ ուղղման: Արմենները, ինչպես վերև ասացինք, դեռևս հնագույն ժամանակներում գրաված են եղել, հավանորեն, նաև մի քանի շրջաններ Վանա լճի հարավում և հարավ-արևելքում: Իսկ Այրարատ նահանգը նրանք գրավել էին այդ ժամանակ ոչ ամբողջությամբ» (Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 103): Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, Զ. Մանանդյանը գտնում էր, որ հայերը կամ արմենները Երվանդյանների առաջնորդությամբ «դեռևս երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ գրավել էին Արարատյան դաշտը և Արմավիրը դառել էր այստեղ Երվանդյան թագավորության աթոռամիտ կենտրոնը: Ըստ երևույթին, հենց այս թագավորությունն է այն հին Արարատյան թագավորությունը, որի մասին աղոտ և խառնաշփոթված հիշողություններ պահպանված են հուրենացու պատմության մեջ: Սելևկյան շրջանի արմենական այս երկիրը պարզապես այն կորիզն է, որից հետզհետե աճեց ու զարգացավ հետագայում անկախ ու հզոր մեծ Հայաստանը» (էջ 104): Այս տեսակետը պաշտպանել են այլևայլ կապակցությամբ Զ. Մարքվարթը, Գ. Խալաթյանը, Զ. Մանատլյանը և ուրիշներ, որոնք հակված էին մ.թ.ա. III դարի երկրորդ կեսին Արմավիրը տեսնելու Ատրպատականի Արտաբազանես թագավորի իշխանության ներքո (J. Marquart, Eränsähr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenci, Berlin, 1901, էջ 108; Г. Халагянн, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 128; Sandalagian Jos., Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, Rome, էջ 414 և այլք): Եթե նման տեսակետը ինչ-որ մի տեղ բացատրելի է հայագիտության XX դարի սկզբի մակարդակի պայմաններում, ապա այն միանգամայն անընկալելի է մեր օրերում, երբ պատմագիտական միտքը մեծ նվաճումներ է ձեռք բերել: Ուստի պարզապես զարմանալ կարելի է, որ վերջերս ԱՄՆ-ում լույս տեսած՝ «The Armenian People from Ancient to Modern Times» (Volume I, Edited by Richard G. Hovannisian, University of California, Los Angeles, St. Martin's Press, New York, 1997, էջ 39) աշխատության հեղինակներից Նինա Վարսդյանը «The Achaemenid Satrapy of "Armina", c. 550-330» (կարծում ենք, որ քարտեզի հեղինակը նա է, որովհետև համապատասխան բաժինը պատկանում է նրա գրչին) քարտեզում Այրարատից Արմինայի մեջ մտցնում է միայն Բասենի դաշտը և Երասխածորը, իսկ մնացած հատվածը հատկացնում է այլևայլ ցեղերի: Ասել է, թե հեղինակը ծանոթ չէ հայագիտության վերջին նվաճումներին կամ դրանց կարևորություն չի տալիս:

քյունը Արցախի և Ուտիքի տարածքում մ.թ.ա. VIII դարում¹²⁴: Հետևաբար, որքան էլ ցավագին լինի մի շարք ուսումնասիրողների համար, որոշ կարծրացած տեսակետներ պետք է վերանայվեն և նորովի լուսաբանվեն Այսրկովկասի և Հայաստանի էթնիկ պատմության որոշ խնդիրներ:

Հերոդոտոսի կողմից բերված Դարեհ Ա-ի կազմավորած սատրապությունների ցուցակը միանշանակորեն չի ընդունվում ուսումնասիրողների կողմից: Պատճառն այն է, որ Հերոդոտոսի հաղորդման տվյալները չեն համապատասխանում պարսից թագավորների արձանագրություններում տրված սատրապությունների (եթե, իհարկե, դրանք սատրապություններ են) հերթականությանը: Ըստ որում, հատկապես բարդություններ է հայրուցում Այսրկովկասում և Միջին Ասիայում ստեղծված սատրապությունների թե՛ տեղադրության և թե՛ սահմանների խնդիրը: Օրինակ՝ XVI սատրապության մեջ Հերոդոտոսը հիշատակում է **Պարթևստանը, Արեան, Սոգդը և Խորեզմը**, իսկ արձանագրություններում դրանք սովորաբար հանդես են գալիս առանձին, և **Սոգդը** հաճախ հիշատակվում է **Քակարիայի** հետ մեկտեղ¹²⁵: Նմանատիպ անհամապատասխանությունները ծնել են այն միտքը, որ Պատմահոր ցուցակն իրեն կամ նրան աղբյուր ծառայած Հեկատեսին հայտնի երկրների և ժողովուրդների կամայական խմբավորման արդյունք է¹²⁶: Սակայն այս բոլորով հանդերձ՝ ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը հակված է կարծելու, որ հերոդոտոսյան ցուցակը արժեքավոր է, չնայած անհամապատասխանություններին տալիս է տարբեր բացատրություններ¹²⁷: Չխորանալով խնդրի մեջ, լոկ նշենք, որ, համաձայն Ի.Մ. Դյակոնովի, հերոդոտոսյան ցուցակի հիմքում պարսկական պաշտոնական աղբյուր է ընկած և որ Պատմահոր ցուցակում սատրապությունները թվարկված են նրանց՝ Մարական պետությանը և Աքեմենյան Պարսկաստանին միացվելու ժամանակագրական հերթականությամբ: Այս, անկասկած, սրամիտ եզրակացությունը, սակայն քննություն չի բռնում, քանի որ հերոդոտոսյան ցուցակում առաջինը հիշատակվում են ոչ թե կենտրոնական կամ արևելյան, այլ արևմտյան սատրապությունները: Կամ, ասենք, ինչու՞ Բաբելոնը Ատրեստանի հետ կազմում է միասնական սատրապություն, երբ այն Մարական պետությանն ընդհանրապես չի միացվել: Հերոդոտոսյան ցուցակի քննությունը ցույց է տալիս, որ սատրապությունների թվարկման հերթականությունը պայմանավորված է վերջիններիս ձևավորման ժամանակագրական հերթականությամբ: Չմտնելով մանրամասների մեջ, որոնք մենք քննարկել ենք մեր «Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ»¹²⁸ հոդվածի մեջ, նշենք միայն, որ Դարեհ Ա-ի վարչական վերակառուցումների վերջին փուլում կազմվում են **տասնութերորդ, տասնիններորդ և քսաներորդ սատրապությունները**, որոնցից առաջինը, ինչպես նշել ենք, ընդգրկում էր **մատիեններին, սասպեյրներին և ալարոդներին**: Տասնութերորդ սատրապությունը Հայաստանում տեղադրող գիտնականները առաջնորդվում են այն հանգամանքներով, թե, ըստ Հերոդոտոսի, **մատիենները** տեղադրվում են Ուրմիո լճի ավազանում և շրջակայ-

124 Տե՛ս մանրամասն Յովհաննես Կարազեղզեան, Սեպագիր տեղանուններ, Եր., «Մագաղաթ», 1998, էջ 133-134, 234-235 և այլն: Տե՛ս նաև Բ.Յ. Դարությունյան, Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, տե՛ս ՊԲՅ, 1994, թիվ 1-2, թիվ 257-259:

125 Տե՛ս Ա.Ի. Դովատյուր, Д.П. Каллистов, И.А. Шишова, Народы нашей страны в «Истории» Геродота, Тексты, перевод, комментарий, изд. «Наука», Москва, 1982, էջ 191-192:

126 Տե՛ս Junge J., Saka-Studien-«Klio», 1939, Beiheft XLI, էջ 44f:

127 Բ.Ս. Տուրանը, Վ.Մ. Մասսունը, Ի.Մ. Դյակոնովը և ուրիշներ:

128 «Հանդես անսորեայ», 1999, I-XII, էջ 46-114

քում, **սասպեյրները** համարվում են քարթվելալեզու ժողովուրդ և տեղորոշվում են Սև ծովի հարավ-արևելյան անկյունի մերձակայքում՝ Ճորոխի ավազանում, իսկ **ալարողներին**, ինչպես վերը նշեցինք, նույնացնում են **ուրարտացիների** հետ: Սկզբնաղբյուրների համակողմանի և համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ **մատիենները** բնակվել են Աբեմենյան տերության մի քանի շրջաններում, իսկ տասնութերորդ սատրապության **մատիենները** զբաղեցրել են մի ինչ-որ տարածք՝ սասպեյրներից արևմուտք ընկած շրջանում,¹²⁹ **սասպեյրները բնակվել են Կողքիսից մինչև Մեդիա** կամ **Մարաստան** ընկած շրջանում, այսինքն՝ **Արևելյան Վրաստանի և Կուրի Չախափնյակի տարածքներում**,¹³⁰ իսկ **ալարողները**, որ ընդամենը երկու անգամ են հիշատակվում Հերոդոտոսի կողմից, մաս են կազմել սասպեյրական ցեղերի և զբաղեցրել են **Կուրի Չախափնյակը**:¹³¹ Այլ խոսքով՝ տասնութերորդ սատրապությունը, որ հայագետների մի մեծ ծաղկաբույլ մշտապես փորձել է տեղադրել Արևելյան Հայաստանի տարածքում, **Հայաստանում չի գտնվել, այլ ամբողջությամբ մտել է XIII սատրապության մեջ: Կուրի Չախափնյակը**, այլ խոսքով, **այսպես կոչված Աղվանքի տարածքը** մտել է Աբեմենյան Պարսկաստանի **XVIII սատրապության մեջ**:

Հերոդոտոսը «աղուան» կամ «ալբան» անվանմանը տեղյակ չէ և Կուրի Չախափնյակի բնակչությանը կոչում է «ալարող»: Հնարավոր է արդյոք նույնացնել **ալարողներին աղվանների** հետ: Մեր կարծիքով՝ հնարավոր չէ: Խնդիրն այն է, որ հայոց Պատմահայրը աղվաններ ասելով հասկանում է **եկամուտ վայրենի ազգը**, որը մուտք էր գործել Այսրկովկաս հայոց Վաղարշակ թագավորի օրերում կամ մի փոքր դրանից առաջ: Ամեն ինչից դատելով, **ալարողները** իրանական ցեղ են և մտել են վրացականացման ուղին բռնած իրանական **ասպեյր=սասպեյր** ցեղախմբի մեջ: Ինչպես՞ կարող է մեկնաբանվել **ալարող** էթնանունը: Բողբովին էլ չհավակնելով վերջնական պատասխանի, մենք կամենում ենք դիմել իրանագետ Գ. Ասատրյանի մի բացատրությանը, որ նա վերջերս տվեց մեզ բանավոր զրույցներից մեկի ժամանակ: Նա գտնում է, որ «**ալարող**» պետք է նշանակի «**զետից այն կողմ ապրող**»: Դա, մեր կարծիքով, միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ սասպեյրական ցեղախմբի մի մասը, որ բնակվում էր Կուրի՝ այդ մեծ գետի, Չախափնյակում, կարող էր որակվել որպես «**զետից այն կողմի բնակիչ**»:

Հերոդոտոսի երկի ողջ տրամաբանությունն ասում է այն մասին, որ **ալարողների** երկու անգամ հիշատակությունը պայմանավորված է հեղինակի սատրապությունների ցանկի պարսկական աղբյուրով, այլապես **ալարողները**՝ որպես **սասպեյրների ցեղախմբի բաղկացուցիչ մաս**, անգամ չէին հիշատակվի: Մտածելու տեղիք է տալիս նաև այն իրողությունը, թե ինչու են պարսիկները նրանց առանձնացրել: Այս հարցին հազիվ թե կարելի է միանշանակ պատասխան տալ: Մեր կարծիքով, այդ հանգամանքը պետք է բացատրել **սասպեյրների՝ Արևելյան Վրաստանում նստակեցության անցնելով**, որի հետևանքով Կուրի Չախափնյակում հաստատված և քոչվորական կենցաղը պահպանող սասպեյրները պարսիկների կողմից առանձնացվել են որպես **Կուր մեծ «զետից այն կողմ բնակվողներ**»:

Պատմահոր մեկ այլ տեղեկությամբ, որի մասին արդեն թուցիկ նշվեց, հույն-

129 Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աբեմենեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ, էջ 55-67:
 130 Անդ, էջ 67-83:
 131 Անդ, էջ 84-85:

պարսկական պատերազմի ժամանակ «Մարերին (չեն նույնանում մեղացիների հետ-Բ.Հ.) և կոլխերին առաջնորդում է Տեասպիսի որդի Փառանդատեսը: Ալարողները և սասպեյրները արշավում էին կոլխերի նման: Մրանց առաջնորդում էր Միրամիարեսի որդի Մասիասիասը»¹³²: Ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ այս հաղորդման մեջ **ալարողները** հիշատակվում են **սասպեյրներից** առաջ, հանգամանք, որ թերևս հավաստում է նրանց կողմից պատերազմի ռազմադաշտ դուրս բերված ավելի մեծ թվով զորաջոկատի մասին, որն, անշուշտ, նույնպես պետք է բացատրել **ալարողների** քոչվորական կենցաղով: Ժամանակին մեր հոդվածներից մեկում ցույց էինք տվել, որ թե՛ **կոլխերը** և թե՛ **սասպեյրները** եղել են իրանախոս, հետևաբար **ալարողները** նույնպես եղել են իրանախոս, և այդ հեռավոր ժամանակներում Կուրի ձախսափնյակը բնակեցված էր առավելապես իրանական ցեղերով: Կովկասյան լեզվախմբին պատկանող եթե առանձին ցեղեր էլ եղել են, ապա նրանք տիրապետող չեն եղել, իսկ նրանց առավել նշանավոր ներկայացուցիչներ **գարգարները** և **ուդիները**, անգամ Ստրաբոնի օրերում, դեռ **շարունակում էին գտնվել Կովկասյան լեռների հյուսիսասիայաց լանջերին**: Քոչվորական կյանքով ապրող ալարողների մոտ պետություն այդպես էլ, անգամ Աքեմենյան պետության շրջանակներում, չձևավորվեց: Այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել, և Կուրի ձախսափնյա շրջանը անհայտ է սկզբնաղբյուրներին մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու դարակազմիկ արշավանքը:

Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ «**ալարող**» անունը որևէ կապ չունի «**ալքան-աղուան**»-ի հետ, ուստի չի կարող հիմք ծառայել **այսպես կոչված աղվանների** ներկայությունը Արևելյան Այսրկովկասում հիմնավորելու համար այդ հեռավոր ժամանակներում: Միակ խոցելի տեղը Գ. Ասատրյանի բացատրության մեջ թերևս այն է, որ մ.թ.ա. VI դարում գետը պարսկերենում «*rauta*» էր, իսկ Հերոդոտոսի մոտ հանդիպում է ավելի ուշ ժամանակների «*rod*» ձևը, որը, անկասկած, նույնպես բացատրության կարիք ունի, ինչը իրանալեզվագիտական բանասիրության խնդիր է:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, «**աղուան**» և «**Աղուանք**» հասկացությունները զուտ հայկական երևույթ են և կապված են Կուրի աջափնյա տափարակի հետ: Այդ են ապացուցում ոչ միայն Պատմահոր տեղեկությունները, այլև Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու երկի հաղորդումները, չնայած հեղինակը փորձել է ամեն կերպ կապ ստեղծել **հայկական Աղվանքի** և **այսպես կոչված Աղվանքի միջև**, որը գտնվել է **Կուրի Չախսափնյակում**:

Իրանախոս այսպես կոչված աղվանների հաստատվելը Արևելյան Այսրկովկասում տեղի է ունեցել մ.թ.ա. II դարի վերջերին, և քանի որ նրանց անունը միանգամայն այլ էր, Պատմահայրը բավարարվել է նրանց «**եկամուտ**» ազգ անվանելով: Սկզբնաղբյուրների համադրական քննությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու, որ այդ «**եկամուտ**» ազգը հավանաբար եղել են **մասագետական-մազքթաց ցեղերը**:

Հայերը, ելնելով այն իրողությունից, որ **իրենք Աղվանից էին կոչում Կուրի**

¹³² Զերդոստու, VII, 79:

Աջափնյակի դաշտը, ինքնաբերաբար այդ անունը տարածում են **Կուրի Չախափնյակում հանդես եկած պետության վրա**: Եվ քանի որ այդ հեռավոր ժամանակներում հայերը անունս հնչում էին «**Ալոբանք**», վերջինս հայերից անցավ սկզբում հռոմեացիներին, իսկ այնուհետև՝ հույներին: «**Ալոբանք**»-ի լատինականացումը, ծնելով «**Ալոբանիա**» ձևը, հռոմեացիների մոտ առաջ բերեց այն համոզումը, որ «**Ալոբանիա**»-ն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե իրենց պետության տարբեր մասերում հանդիպող **Ալբանիա** անունը, ուստի ինքնաբերաբար «**Ալոբանիա**»-ն վերածվեց «**Ալբանիա**»-ի:

Ստրաբոնի հիշատակած այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի համադաշնությունը հիմնականում իրանախոս ցեղերի միություն էր: Ցավոք, բացառությամբ **կասպերի**, պատմությունը նրանց անունները չի պահպանել: Չի բացառվում, որ նրանց կազմում եղել են աննշան թվով կովկասապետ ցեղեր, սակայն նրանք եղանակ չեն ստեղծել:

Մ.թ. I դարում Հյուսիսային Կովկասում հայտնված ալանների հարվածների ներքո բազմաթիվ կովկասապետ ցեղեր, ինչպիսիք էին **գարգարացիները, ուրինները** և ուրիշներ, գաղթում են Արևելյան Այսրկովկաս, որի արդյունքում գրավվում է **այսպես կոչված Աղվանական թագավորությունը**, և **փոխվում է վերջինիս էթնիկ կազմը**: Թագավորությունը հարևան ժողովուրդների կողմից շարունակում է կոչվել «**Ալբանիա-Աղուանք**» ավանդական ձևով, սակայն պետք է ենթադրել և դրա համար հիմքեր կան, որ այն կոչվել է «**Գարգարացվոց թագավորություն**»: Դրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից ստեղծված այսպես կոչված «**աղվանական գիր**»-ը իրականում պատրաստվել է **գարգարացիների լեզվի** համար: Հենց **գարգարացիների հարձակումների առաջն առնելու համար** Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելքում ստեղծվում են **Գարդմանացվոց, Ուտեացվոց և Ծավղեացվոց ռազմական կուսակալությունները**: **Կուրի Աջափնյակում Գարգարացվոց իշխանություն չի եղել**, ինչն ապացուցվում է ոչ միայն հայ հեղինակների երկերի համադրական քննությամբ, այլև **Պողոմեոսի «Աշխարհագրությամբ»**, որտեղ **Կուրի և Երասխի միջագետքում հիշատակվում են միայն երեք կուսակալություն՝ Սակասենեն (իմա՝ Գարդմանացվոց իշխանություն), Օտենեն (իմա՝ Ուտեացվոց իշխանություն) և Սողուկենեն (իմա՝ Ծավղեից իշխանություն կամ Արցախ)**:

Մ.թ. II դարի 30-ական թթ. կամ մի փոքր առաջ **Արևելյան Այսրկովկաս** է ներխուժում մասագետների կամ մագրութների երկրորդ ալիքը: Սրանք, հասկանալի է, իրանական ցեղ էին: **Նրանք հաստատվում են Գարգարացվոց թագավորության արևելյան երկրամասերում՝ գարգարացիներին, ուրիններին և մյուսներին մղելով թագավորության արևմտյան հատվածը**: Շուտով նրանք գրավում են **Գարգարացվոց թագավորությունն ամբողջությամբ**, որն ավանդույթի ուժով շարունակում է կոչվել **Ալբանական կամ Աղվանից թագավորություն կամ էլ պարզապես Մագքթաց թագավորություն**: Նոր իրանախոս տարրը առավելապես հաստատվում է թագավորության հյուսիս-արևելյան երկրամասերում, որոնք ստանում են **Մագրութք** անունը: **Գարգարացիները հիմնականում կենտրոնանում են Շաքի քաղաքի շրջակայքում, ինչն արձանագրված է Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ում**¹³³:

133 Տե՛ս Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատարակություն Դ. Պրեպրեանի, համեմատությամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 10. «**Գուգարացիք Շաքի է**»: Գուգարացիքի օգտագործումը Գարգարացիքի փոխարեն սովորական շփոթ է, որ տեղ է գտել հայկական ձեռագրերում:

Աղվանք անվան կիրառության դեպքերը V դարից հետո խճողվում են՝ կապված մի շարք քաղաքական և վարչական իրողությունների հետ, որն առանձին բնության նյութ է: Էականն այն է, որ, ինչպես պետք էր սպասել, «**աղուան**» և «**Աղուանք**» **անունները շարունակում են պահպանել դրանք ծնած հայերը, իսկ Կուրի Չախսահյակի և ոչ մի ցեղ այն չի պահպանում:**

Summary

A FEW QUESTIONS ABOUT THE ETHNIC AND POLITICAL HISTORY OF THIS SO-CALLED AGHVANK (ALBANIA)

Part II: Political-Historical Issues in the Context of Ethnic Belonging

Babken H. Harutyunyan

The historical geography of all the Eastern part of the kingdom of Great Armenia is discussed in the article, it illustrates that **Colthene** (Κοιθηνή) Claudii mentioned by Ptolemy corresponds to the region of Great Armenia's **Kaspk'** (Կասսպք) or **Caspiene** (Κασπινη).

The information given by Movses Khorenatsi about the governorships of **Utik'**, **Gardmanatsik'** and **Tsavdeatsik'** and about the principality of the **Gargaratsik'** (**Gargarians**) is elucidated through the source study examination. It is clearly illustrated that the rule of the **Gardmanatsik'** was to be found on the left bank of the river Kura, the name **Utik'** in Armenian simply means **Ovits** (Ովիտք), something which due to the development of the language became **Utik'** (Ուտիք) and the name **Tsavdek'** originated from the name of the Southern Armenia's region called **Tsavdek'** (Ծավդեք).

It was also examined the issue of how many names of 26 tribes of so-called Albanians mentioned by Strabo were preserved. Comprehensive research has shown that only the name of the **Caspians** was preserved, and the purely Albanian declared **Gargarians** (**գարգարացիք**), **Udins** (**ուդիններ**) in those days lived in the Northern Caucasus, outside of the borders of Albania. It is illustrated also that **Օուլտուլ** (**ուլտիները/վիտիները**) were not found in Armenia and have no connection with the region of **Utik'**. The Greeks knew it very well; if the **Uitis** were called **Օուլտուլ**, then **Utik'** was called **Օտիտի**. Rich factual material shows that the name of **muvkoi** has absolutely nothing to do with **Mukan** (**Մուղան**), whose old Armenian form **Movkan** is preserved in Georgian as a loan.

Through the comparative study of the dates by Curtius Rufus and Arrianus it becomes clear that these so-called Albanians did not participate and could not have taken part in the famous Battle of Gaugamela in 331 BC. Their name is simply confused with the **Massagets** – **Mazkuts** who had invaded the left bank of the river Kura and who had taken over the Albanian kingdom, whose fellow Mid-Asian tribesmen had participated indeed in the Battle of Gaugamela. The article shows that the **Albanian** – **Massaget** confusion also was to be found in the works by Plinius Secundus and Solinus.

It is proved that Ἀλαροδοί are not Albanians, they belong to the Iranian-speaking Saspeir tribes, which have taken the way to the georgianisation. It is also shown very clearly and objectively that only the Achaemenid Persia's XIII satrapy was situated in the territory of Armenia, and the XVIII satrapy occupied the territory of the Eastern Georgia and the left bank of the river Kura, and included Matiens, Saspeirs and Alarodis.

The basic conclusion of the article is that the name *Albania* given by Greek and Roman authors and the name *Aghuank'* given by Armenian historiographers has a purely Armenian origin and means "Country of fertile field". And as the left bank of the river Kura was the continuation of the Armenian fertile field, the state formed there was called by the Armenians **Alobank'** (**Ալոբանք**), which through the development of the Armenian language became **Aluank** (**Aghuank'**), and in the Greek – Roman world the Armenian "*Alobank'*" was associated with the Celtic toponym of **Albania**, and thus was transformed to **Albania**.